

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر

باھادىر ئەزىمەت

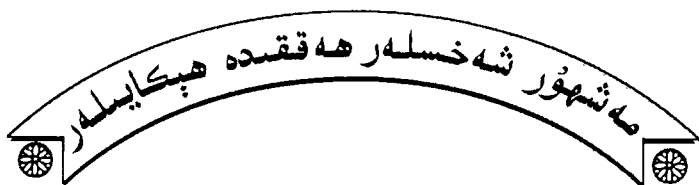

Altun Q

سادىر پالۋان

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

باھادىر ئەزىمەت

سادىر پالۋان

۱

تۇرسۇن ياسىن

شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

پىلانلىغۇچى: ئەرگىن ئىبراھىم
 مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەرگىن ئىبراھىم
 مەسئۇل كوررېكتورلىرى: ئابلىز ئابباس
 دىليار تۇرسۇن
 مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر
باھادىر ئەزىمەت — سادىر پالۋان
 ئاپتورى: تۇرسۇن ياسىن

*

شىنجاڭ ياشلار — ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
 (ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 100 - قورۇ، پ: 830001)
 شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
 ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەنگۇڭتىڭ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
 ئۆلچىمى: 787×1092 م.م. 32 كەسەم، باسما تاۋىقى: 3.625

2001-يىل 6-ئاي 1-نەشرى

2001-يىل 6-ئاي 1-بېسىلىشى

ISBN7-5371-3858-3/I • 1398

سانى: 1-5000

باھاسى: 4.80 يۈەن

بېسىلىشتا، تۈپلەشتە خاتالىق بولسا نەشرىياتىمىزغا ئەۋەتىڭ، تېگىشىپ بېرىمىز

مۇندەرىجە

1	موللىتوختىيۈزىگە كەلگەن كۆچمەنلەر
8	خىسلەتلىك بالا
14	كىچىك ناخشىچىنىڭ غەزىپى
17	چېنىقىش
21	تەڭسىزلىكتىن تۇغۇلغان ئويلار
24	چېرىكلەرنىڭ دەردى ئۆتتى
27	ھېۋىزىخانىنى قۇتقۇزۇش
29	تۇتقۇن
33	قەلقە ياغلىق
37	قوشاقچى
41	سادىر پالۋان
49	ئەل جېنىغا پاتقان «ۋاخۇلۇ» ئالۋىنى
	خەلقنى ھالسىراتقان «خان ئات»، «خان كالا»، «خان
54	قوي» تۈزۈمى
59	ئىسيان
63	ئۈرۈمچى يامۇلىدىن قېچىش
66	قازانچى جىلغىسىغا يىغىلغان «قاچاق» لار
69	گۈلماڭا بىلەن ئېلىشىش

71	قۇمۇل يامۇلىدا
75	ئۇلغايدىغان قوشۇن
79	مالخاي بىلەن ئالداش
86	ئەل قىساسى مەنەل ھەق
	سادىر پالۋان باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ
98	قۇدرىتى
107	ئاخىرقى سۆز

موللىتوختىيۈزىگە كەلگەن كۆچمەنلەر

سادىر پالۋان 1798 - يىل باھاردا، موللىتوختىيۈزى (ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ جېلىيۈزى يېزىسى موللىتوختىيۈزى كەنتى) دە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەخمەت بولۇپ، ئۇ خۇش چاقچاق، خۇش پېئىل ئادەم بولغانلىقتىن كىشىلەر ئۇنى «خۇش ئەخمەت» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇنىڭ ئائىلىسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن كېيىن، 1767 - يىلىغىچە ئۇچتۇرپان، خوتەن، يەكەن، قۇمۇل ۋە باشقا شەھەرلەردىن بولۇپ ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن ئالتە مىڭ ئائىلىلىكنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى خوتەن قاراقاش ناھىيىسى توقماق مەھەللىسى بولۇپ، بۇ مەھەللىدىكىلەر تۇنجى قېتىم چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتىغا تايانچ - توقماق كۆتۈرۈپ قارشى چىققانلىقتىن، مەھەللە نامى «توقماق» دەپ ئاتالغان. شۇنداقلا بۇ مەھەللە كىشىلىرى دەسلەپكى سۈرگۈندە ئىلىغا ھەيدەلگەنلەر ئىدى. ئۇ چاغدا ئىلىغا كۆچۈرۈلگەنلەر قاينۇق، قاش، بولۇ بورغۇس، جىرغىلاڭ، تاشئۆستەڭ، بايتوقاي، خونۇخاي، دادامتۇ، ئارائۆستەڭ مەھەللىرىگە جايلاشقاندى. خۇش ئەخمەت.

مەت دەسلەپ ئارائۆستەڭ مەھەللىسىگە كېلىپ ئورۇنلاش-
قان، كېيىن ئەسلى يۇرتلۇقلىرى توپلاشقان جېلىليۇزى
يېزىسىنىڭ خوتەن مەھەللىسىگە كۆچۈپ بارغان. ھازىرغىچە
خوتەن مەھەللە دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ مەھەللىدە خوتەن
قاراقاشلىقلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ مەھەللە بىر
مەزگىل ھۆكۈمەتكە باج - سېلىق تاپشۇرۇشقا قارشى چىققان-
لىقتىن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن
«ئەسكى مەھەللە» دەپمۇ ئاتالغان. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت
باشقۇرۇش ۋە سېلىق تاپشۇرۇۋېلىشقا ئاسان بولسۇن ئۇ-
چۇن، باشقا جايلار قاتارىدا شۇ مەھەللىدىكى قاراقاشلىقلار
ئارىسىدىن موللىتوختى ئىسىملىك بىرەيلەننى يۈزبېگى قىل-
لىپ بېكىتىپ، ئۇنىڭغا خوتەن مەھەللىسىدىكىلەردىن بىر
تۈركۈم كىشىلەرنى ئاجرىتىپ بېرىپ «موللىتوختىيۇزى»
كەنتىنى قۇرغان. خۇشەخمەت موللىتوختىيۇزىگە ئايرىلغان-
لارنىڭ بىرى بولۇپ، شۇ يېزىدا ئىشلەپ تىرىكچىلىك قىل-
غان. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ بالىلىرىنىڭ يەتتىنچىسى - سادىر
دۇنياغا كەلگەن.

خۇشەخمەت ئىلىغا چىققان كۈندىن باشلاپ، چىڭ ھۆ-
كۈمىتىنىڭ دارخانلىق تۈزۈمى ئاستىدا ئىشلىگەن. بۇ تۈزۈم
دەسلەپ قۇمۇل ۋاڭلىرى تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلگەن يانچىلىق
تۈزۈمى ئىدى، بۇ تۈزۈم بويىچە دېھقانلار ھەر ھەپتىدە ئالتە
كۈن ۋاڭ ئۈچۈن، بىر كۈن ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەيتتى.
ئىلى خەلقى بۇ توغرىدا مۇنداق قوشاق توقۇغان:

پۇتى بارلا ئادەمنى تىنچ تاپقۇزماس بۇندا،
سالغۇزىدۇ ئۆي - ئىمارەت، سېپىل، باغ - ھويلا.

يېتىم - يېسىرلار خىجالەت، تەڭگىسى يوق قولدا،
بار ئۇڭا باش قېتىنچىلىق، ھەر كۈندە يۈز مىڭ خىل غوۋغا.

بىز بۇ يەرگە كەلگەندە ئورا كولاپ ماكان ئەتتۇق،
بىز نامراتلار كەچ كىرگۈچە زۇلۇم - زۇلمەتلەر تارتتۇق.
ئۆي - جايىمىز پۈتكۈنچە تۇپراق - توپىدا ياتتۇق،
غەم - قايغۇ چېكىپ كۈن - تۈن كېكىردەككىچە پاتتۇق.

بىزدىن كېيىن كەلگەنلەر ئەسكى تامنى ئۆي قىلدى،
ئۇندا خوتۇن ئالغانلار ئەسكى تامدا توي قىلدى.

بۇ قوشاقلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، مەنچىڭ ھۆكۈمد-
تى ئىلى خەلقىنى تېرىقچىلىق قىلدۇرۇشتىن تاشقىرى،
دارخانلىق تۈزۈمى ئاستىدا، سېپىل سالدۇرۇش، ئۆي -
ئىمارەت ۋە شەھەر بىنا قىلدۇرۇشتەك ئالۋان - سېلىقلارغا
ئىشلەتكەن.

خۇشئەخمەت ھەتتا خوتۇنى رابىيخان ھامىلىدار ۋاقتىدە-
مۇ ھاشاردا ئىدى. ئۇ خوتۇننىڭ تەۋەللۇتقا ئولتۇرغىنىنى
ئاڭلاپ، ھاشاردىن قېچىپ كەلدى.

*

*

مەھەللىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا، ئېتىزدىكى
بىر چوڭقۇرلۇقتا بىر ئايال تولغاق ئازابىدىن ۋايىجانلاۋاتتى:
— ۋايىجان، ۋاي خۇدايىم قانداق قىلاي؟ . . . ئادەم
بارمۇ، ئۇلۇغ خۇدا، ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايىسەن. . .

خۇشەخمەتنىڭ تام قوشنىسى سادىقنىڭ ئايالى روشەن-
خان تاماق ئېتەي دېسە ئۇن يوق، قوشنىسى رابىخانلارنىڭ-
كىگە ئۇن سوراپ كىرگەندە رابىخان ئۇنىڭغا ھەممە ئۇنى
ھەتتا سۇپۇرسىنىمۇ قېقىپ بەردى. بۇنىڭدىن تەسىرلەن-
گەن، خۇشال بولغان روشەنخان لەڭمەن ئېتىدىغان بولدى
ۋە رابىخاننى ئۆيىگە كىرىپ، بىردەم مۇڭدېشىپ ئولتۇ-
رۇپ، تاماق يەپ چىقىشقا تەكلىپ قىلدى. رابىخان ماقۇل
دېگەندى. لېكىن نېمىشقىدۇر كىرمىدى. تاماقنى ئېتىپ
تەييار قىلغان روشەنخان ئۇنى ئىزدەپ چىقسا ئۆيىدە يوق،
رابىخان ئوتۇن تەرگىلى چىقىپ كەتتىمىكىن، دەپ ئويلاپ
ئۆيىنىڭ ئارقىسىغا، ئېتىز تەرەپكە ئۆتۈۋىدى، بىر ئايالنىڭ
نالە - پەريادىنى ئاڭلاپ قالدى.

روشەنخان ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ ماڭدى ۋە چوڭ-
قۇرلۇقتا تولغىنىپ ياتقان رابىخاننى كۆردى - دە، ئۇنىڭغا
ئۆزىنى ئاتتى:

— ۋايىيەي قوشنام، يامان يەردە تولغاق يەپ قاپلىغۇ...
ئۇ، ئوتۇن تەرگىلى چىقىپ تۇيۇقسىز تولغاق يەپ ما-
ڭالماي ئولتۇرۇپ قالغان رابىخاننى ئۆيىگە ئەكىرىپ كې-
تىشكە ھەرقانچە ئۇرۇنىمۇ، چوڭقۇردىن ئاچىقالمىدى. بى-
رەرنى ياردەمگە چاقىراي دېسە، يېقىن ئەتراپتىمۇ ھېچكىم
كۆرۈنمەيتتى.

— ۋاي قانداق قىلاي؟... ئۆيىگە كىرىپ كەتسە
ياخشى بولاتتى، ئۆزلىرىنى چىڭ تۇتسالا، قوشنام. خۇدايىم
ئۆزى مەدەت بەرگەي سىلىگە...

روشەنخاننىڭ بۇ سۆزلىرى ئۆستەڭ ياقىلاپ كېلىۋاتقان
خۇشەخمەتكە نالە - زاردەك ئاڭلىنىپ كەتتى. ئۇ كىمدۇر

بىرىنىڭ بېشىدا پايپىتەك بولۇپ، چۆگىلەپ يۈرگەن قوشنىدە.
سىغا كۆزى چۈشكەندە، نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى قىياس
قىلدى ۋە يۈرىكى ئەنسىز سوقۇپ كەتتى. ئۇ روشەنخان
ئايلىنىپ يۈرگەن يەرگە ئالدىراپ يېتىپ كەلدى...

خۇشەخمەت بىلەن روشەنخان تەۋەللۇت ئالدىدا قىيىندە.
لىۋاتقان رابىخاننى يۆلەشتۈرۈپ يۈرۈپ، مىڭ جاپادا ئۆيىگە
ئەكىردى. خۇشەخمەت ئىككىسىنى ئۆيدە يالغۇز قالدۇرۇپ،
ھويلىدا بىتاقەت بولۇپ ئايلىنىپ يۈردى.

— پاختىنى ئوت ئىچىدە ساقلاشقا قادىر خۇدايىم، ئۆزۈڭ
بار، كېلىشمەسلىكتىن ئۆزۈڭ ساقلىغايىسەن، ھەممە
مۈشكۈلنى ئۆزۈڭ ئاسان قىلغايىسەن... خۇدا، مەدەت بەر-
گەيسەن.

خۇشەخمەت بىردەم پىچىرلاپ، بىردە ئۈنىنى چىقىدە.
رىپ، خۇداغا ئىلتىجا قىلاتتى، مەدەت تىلەيتتى. قېرىشقا-
دەك رابىخاننىڭ تولغىقى سوزۇلماقتا ئىدى. ئۆيدىن ئۇنىڭ
ئېچىنىشلىق، ئازابلىق نالە - زارى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ
ھال خۇشەخمەتنىڭ ئەندىشىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

— سۆيۈنچە، سۆيۈنچە، خۇشەخمەت، سۆيۈنچە بې-
رىڭ! — خېلىدىن كېيىن روشەنخان ئۆيدىن خۇشال ۋارقىدە-
راپ چىقىپ كەلدى. بۇ خۇشخەۋەردىن خۇشەخمەتنىڭ تەن-
لىرى يايىراپ كەتتى.

— خۇداغا شۈكۈر، ئامان - ئېسەن كۆزى يورۇدىمۇ؟
نېمە تۇغدى؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— قاشقىر!

روشەنخاننىڭ سۆزىنى خۇشەخمەت چەكسىز ھاياجانلىدە-
نىپ تۇرۇپ تەكرارلىدى.

— قاشقىر؟! خۇدا ئۆمرىنى بەرسۇن.

رابىخان ئوغۇل تۇغقاندى. بۇنىڭدىن بېشى كۆككە يەتكەندەك خۇشال بولۇپ كەتكەن خۇشەخمەت ئوغلىنى كۆ-
رۈشكە تەقەززا بولۇپ، ئىشىك تۈۋىدىن نېرى كېتەلمەي
قالدى.

بوۋاق تۇغۇلۇپ خېلىغىچە يىغلىمىدى. كىندىكىمۇ كې-
سىلدى، ئادراسمان سۈيىدىمۇ يۇيۇلدى. ھەتتا زاكىلىنىپ
بىر بۇردا قاتتىق نان بىلەن ئېغىزلاندۇرۇپمۇ بولۇندى،
بوۋاق يەنلا يىغلىمىدى. بۇ غەلىتە ئىشتىن ئانىمۇ، روشەن-
خانمۇ ئەجەبلەندى. روشەنخان ھويلغا چىقىپ ئەھۋالنى
خۇشەخمەتكە ئېيتىۋىدى، ئۇ «مەن يىغلىتىمەن» دېگىنىچە
ئۆيگە كىردى. زاكىلانغان بوۋاق كۆزلىرى ئوچۇق ھالدا جىم
ياتاتتى. دادا بوۋاقنى خۇشاللىق بىلەن قولغا ئالدى. ئانا
ئۆز ئەندىشىسىنى ئېيتتى.

— نېمە بولغاندۇ بۇ بالىغا، نېمىشقا يىغلىمايدىغاندۇ؟

— تىلى چاتاق ئەمەستۇ؟

— ئۇنداق قاملاشمىغان گەپنى قىلما.

خۇشەخمەت شۇنداق دېدى - دە، بوۋاقنىڭ ئېلىپتەك
قاڭشارلىق بۇرنىنى چىمداپ باقتى، بوۋاق كۆزلىرىنى يۇ-
مۇپ ئاچقاندىن باشقا قىمىرلاپمۇ قويمىدى. خۇشەخمەتتىمۇ
ئەنسىزلىك پەيدا بولدى. ئۇ ئاخىرى بوۋاقنى يالىڭاچلاپ
تارىشىدەك يىرىك، قاتتىق بارماقلىرى بىلەن ئۇنىڭ بېقىند-
نى قاماللاپ تۇتقىنىچە:

— ھوي نوچى يىگىت، يىغلامسەن، يوق؟ مۇشتتەك

تۇرۇپ كىمىڭنى زاڭلىق قىلىسەن - ھە؟ يىغلا... —
دېدى.

گۆش، ئۇستىخانلىرى يىلىكتەك يۇمشاق بوۋاق بۇ
«رەھىمسىز» دادىنىڭ قانداق قوللىرىنىڭ قىسقىشىدىن قانداق
داقمۇ يىغلىماي تۇرالىسۇن؟ ئۇ «ئىگە» دېگىنىچە يىغلاپ
ئۆيىنى بېشىغا كىيىدى. خۇشەخمەت قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.
رابىخان ھاردۇقى چىققاندا كۈلۈپ، راھەتلىنىپ ياتاتتى.
كىنىدىكى ئاننىسى روشەنخان بوۋاقنى ئەرگىلەتكىنىچە قايتىدىن
زاكىلاشقا باشلىدى. ئەمما بوۋاق ھەدەپ قولىنى چىقىرىۋالاتتى.
بۇ ئىشتىن كۈلكىسى قىستاپ تۇرغان خۇشەخمەت
ئوغلنىڭ ئالدىنىغا قارىدى. ئالغان يېڭى تۇغۇلغان بوۋاققا
مۇناسىپ بولمىغان ھالدا كەڭ ئىدى.

— ئالدىنىغا قارىغاندا، كۈچتۈڭگۈر ھەم قولى قانلىق
بالا بولغۇدەكمۇ نېمە؟ — دېدى خۇشەخمەت ۋە قوشۇپ
قويدى، — خۇدا قولىنىڭ قاتتىقلىقىنى يۈرت زومىگەرلىرى
ئۈچۈن قىلغايىسەن...

خۇشاللىقى ئىچ - ئىچىگە سىغماي قالغان خۇشەخمەت
ئەتىسى تاڭ سەھەردە ھاشارغا — تاش توشۇۋاتقان يەرگە
مېڭىشقا تەييارلانماقتا ئىدى. رابىخان ئۇنىڭغا قاراپ:
— ئوغللىرىمىزنىڭ ئېتىنى نېمە قويىمىز؟ — دېدى.

خۇشەخمەت سەل ئويلىنىۋېلىپ شۇنداق دېدى:
— «ساردىن لېچىن تۇغۇلدۇ» دەپتىكەن، قارىغاندا
ئۇ نوچى بولغۇدەك. بىزدەك ياۋاش ئادەمدىن ئاشۇنداق بىر
نوچى تۇغۇلغىنى ئۈچۈن ئېتىنى «سادىر» دەپ قويمايلى...

خىسلەتلىك بالا

سادىر ئون ياشقا كىرگۈچە ئانىسى ھاشار، ئالۋان، تېرىقچىلىق ئىشلىرىدىن ئارا بولالمىغانلىقتىن، ئانىسى را-بىخان بىلەن ھويلا - ئارام ئىشلىرىنى تەڭ قىلىشتى. كۈندىلىك ئوتۇن - چاۋارلارنى يىغىش، ئەكېلىشنى ئۆز زىممىسىگە ئالدى.

نامرات ئائىلىنىڭ ئېغىر تۇرمۇش شارائىتىدا سادىر ئون ئىككى ياشقىمۇ كىردى. بۇ ئون ئىككى يىل سادىرنى چىداملىق، ئەقىللىق، شوخ ۋە پۇختا ئادەم قىلىپ يېتىش-تۈرگەندى. سادىردىكى بۇ خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ ھەرقانداق كىشىنى قايىل قىلىدىغان ئوت يۈرەكلىكى، ئەمگەكچانلىقى، دوستلىرى بىلەن خۇش مۇئامىلىلىكى ۋە ھەرقانداق ئىشتىن تارتىنماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنەتتى.

ئۇ بالا چېغىدىلا ئاتا - ئانىسىدىن ھەم مەھەللىدىكى بوۋاي - مومايلاردىن نۇرغۇن ھېكايە، چۆچەك، قوشاق ۋە تېپىشماقلارنى ئاڭلاپ يادلىۋالغانىدى. كېيىنچە ئۇ قوۋۇز، نەي، دۇتار، راۋاب قاتارلىق سازلارنى ئۆگەندى ۋە ئۇستا ناخشىچى بولۇشقىمۇ ئۈلگۈردى. ئۇ بوش ۋاقىتلىرىدا پادا بېقىش، ئوتۇن ئەكېلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۆگىنىشتىن ۋە ئىشتىن زادىلا زېرىكمەيتتى.

خۇشئەخمەت ئوغلى سادىرنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى. چۈنكى دارخانلىق تۈزۈمىنىڭ ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىسى تۈپەيلى، ئۇ كۆپ بالىلىق بۇ ئائىلىنى بېقىشتا تازا قىيىنالغان بۇ ۋاقىتتا، سادىر ئۆزىنىڭ كىچىك بولۇشىغا قارىماي پادا بېقىپ ئاتىسىنىڭ يۈكىنى ئاز بولسىمۇ يېنىكلەتكەنىدى. ئۇ پادا بېقىپ ئىككى يىل بولار - بولمايلا پادىچىلار ئارىسىدا «ناخشىچى»، «قوشاقچى»، «ئوغلاقچى» دېگەن نامى چىقتى، پادىچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشقا باشلىدى. توختى، ئىسمائىل، گايىت، قەيسەر، ئابدۇرۇ. سۇل قاتارلىقلار شۇ چاغدا ئۇنىڭ بىلەن كۆپرەك ئارىلىشىدۇ. خان پادىچى دوستلىرى ئىدى.

بۇ كۆجۈم مەھەللە قۇياش چىقماي تۇرۇپلا جانلىنىشقا باشلايتتى. ئىشىك - دەرۋازىلارنىڭ ئېچىلغىنى، موزىيى كېچىدىن بېرى ئايرىپ قويۇلغان سېغىن كالىلارنىڭ مۆردىشى، قايسىبىر قورۇدىن ئىتنىڭ ھاۋشىشى ئاڭلىناتتى. تۇرخۇنلاردىن مەڭگەننىڭ ئاقۇچ ئىسى ئۆرلەپ تۇراتتى. يالاڭ ئاياغ قىزلار مەھەللەنى ئۇزۇنسىغا كېسىپ ئۆتمىدىغان ئېرىقتىن قاپاق ياكى سوغىدا سەھەرنىڭ سوغۇق ۋە تازا سۈيىنى ئۆيلىرىگە توشۇشاتتى.

گۈزەل ئابرال ئۈستىدە قۇياشنىڭ يېرىمى قىزىرىپ كۆرۈنگەندە مەھەللەنىڭ پادىچىسى سادىر قورۇدىن سېغىن كالىسىنى ھەيدەپ چىقاتتى - دە، پۈتۈن مەھەللە ئاڭلىغۇدەك قىلىپ:

— ھەيدە پادا كالاڭنى! — دەپ ۋارقىرايتتى.

بۇ مەھەللەدە يالغۇز سادىرلا ئەمەس، ئۇنىڭ دوستلىرى ئابدۇرۇسۇل، ھەيدەر، قەيسەرلەرمۇ پادىچى ئىدى. سادىر

پادىنى ھەر كۈنى ئۇلاردىن بالدۇر ھەيدەپ چىقاتتى. سادىر پادىنى ئوتقا قويۇۋېتىپ، يېشىل چۆپ ئۈستىدە سوزۇلۇپ يېتىپ، كۆپكۆك ئاسمانغا قاراپ خىيال سۈرۈۋاتقاندا، باشقىلار پادىلىرىنى ھەيدەپ مەھەللىدىن چىقاتتى - دە، پادىسىنى بەزىدە ئۇنىڭ پادىسىغا قوشۇپ باقاتتى. بەزىدە باشقا جايلارغا ھەيدەپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنى سادىر ياقىتۇرمايتتى. چۈنكى سادىر پادىنى دائىم ئوت - چۆپى ياخشى يەردە باقاتتى. ئۇلارمۇ شۇنداق قىلسا، پادىلىرىنى سادىرنىڭ پادىسىغا قوشۇپ، مال ئاسان توپىدىغان يەرلەردە باقسا بولمامدۇ؟ خۇدانىڭ چۆپى كۆپقۇ ۋە كۈندە ئۆسۈپ تۇرىدۇغۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە يالغۇز بېقىشمۇ زېرەكلىك. يۇقىرىقىدەك ئويلىغان سادىر ئاخىشام پادىچى دوستلىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، بۇنىڭدىن كېيىن پادىلارنى بىر يەردە باقايلى، دەپ ئېيتقاندى. ئۇلار ماقۇل بولۇشتى ۋە بۈگۈن سەھەردىلا بەلگە قىلىنغان ئوتلاققا ئۇچراشتى. . . كالىلار ھۇزۇرلىنىپ ئولتۇراتتى. پادىچى دوستلار — سادىر، ئابدۇرۇسۇل، ھەيدەر، قەيسەرلەر بىر يەردە يىغىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. سادىر كۆكتە قاتارلىشىپ ئۇچۇۋاتقان تۇرنىلارنى كۆرۈپ قالدى - دە، بالىلارچە ھەۋەس ۋە قىزدىقش بىلەن ئېيتتى:

— ئاغىنىلەر، قاراڭلار ئاسمانغا! تۇرنا نېمىدىگەن ئەقىللىق قۇش - ھە؟! تىزىلىپ ئۇچۇشىنى قاراڭلار! ئادەملىرى چېغىدىمۇ مۇنداق رەتلىك تىزىلىپ ماڭالمايدۇ.

— ھەممە جانىۋارنىڭ پادىشاھى بار دەيدىكەن، بەلكى بۇ تۇرنىلارنىڭ پادىشاھى ئۇلارنى ئاشۇنداق تىزىلىپ ئۇچۇشقا

ئۆگەتكەندۇ، — دەدى ئابدۇرۇسۇل.
ھەممەيلەن كۆككە قاراپ ئولتۇرۇشاتتى، قەيسەر مۇنداق دەدى:
— سادىر ئاداش، تۇرنىلار قانداق سايرايدۇ؟ دوراپ بەرگىنە!

— بىلمەيمەن تۇرنىنىڭ قانداق سايرايدىغىنىنى، —
دەدى سادىر تۇرنىلاردىن كۆز ئۆزمەي.
— سەن سايرىشنى دورىيالىمايدىغان قۇشمۇ بارمۇ؟
— ئۇنداق يالغان سۆزلىمەي دوراپ بېرە ئۇنىڭ سايرىشىنى.

— شۇنداق قىلە.
— دورىغىنا، سادىر.
— بولمىسا باشقا قۇشلارنىڭ سايرىشىنى دوراپ بەرگىن.

سادىر كېيىنكى تەكلىپنى قوبۇل قىلغاندەك:
— ماقۇل، — دەدى — دە، ئورنىدىن تۇردى، — سىلەر ئولتۇرۇپ تۇرۇڭلار، مەن كالىلارنى ياندۇرۇۋېتىپ كېلەي.
سادىر پىڭىلداپ يۈگۈرۈپ يىراق كەتكەن كالىلارنى توسۇپ قايتۇرۇپ قويۇپ، قايتىپ كەلدى ۋە دوستلىرىنىڭ تەلەپلىرى بويىچە كاككۇك، بۇلبۇللارنىڭ سايرىشىنى دوراپ بەردى.

سادىرنىڭ ئاۋازى كىچىكىدىنلا ساز ئىدى. كىچىكىدە ئۆزى توقۇغان ناخشىلارنى ئېيتىپ يۈرگەن سادىر كېيىنچە

قۇشلارنىڭ سايرىشىنى دورىيالايدىغان بولدى، ئاستا - ئاستا ئۇلارنىڭ سايرىشىنىمۇ ئۈگىنىۋالدى. ئۇ قوناق شېخىدا، تومراق چىۋىقلاردا ئۆزىچە ساز ياساپ چېلىپمۇ ئوينىيىتى. چوڭلارنى دوراپ ناخشىمۇ ئېيتاتتى. ئۇ بۈگۈن زىل، يېقىم - لىق ئاۋازى بىلەن دوستلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئاچتى. . . .

ئارام ئېلىپ ئولتۇرغان سادىر بىر توپ چۈمۈلىنىڭ بىر دۆنى ئارىغا ئېلىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ ئويلىنىپ قالدى. دۆ شۇنچە چوڭ، چۈمۈلە شۇنچە كىچىك، لېكىن بىرنەچچە چۈمۈلە بىرلەشسە دۆگە كۈچى يېتىدىكەن. ئۇ بۇ ھالغا قىزىقتى. دۆ چۈمۈلىلەرگە ھۈرىپىيەتتى. گويا ئۇلارنى يەيدى. غاندەك ئەلپازدا كۆرۈنەتتى. ئەمما چۈمۈلىلەر قورقۇپمۇ قويمايتتى دۆنى چىشلەپ تارتىشاتتى. قورققان دۆ تۈگۈلۈ-ۋالدى، چۈمۈلىلەر ئۇنى دومىلىتىشتى. بۇ قىزىق كۆرۈنۈش - تىن سادىر كۈلۈپ كەتتى.

— قاراڭلار بالىلار، قاراڭلار، — دېدى ھاياجانلانغان سادىر، — چۈمۈلىلەر كىچىككەنە تۇرۇپمۇ بىر دۆنى قور - قۇتتى.

باشقىلارمۇ بۇ قىزىق ئويۇنغا قاراشتى، كۈلۈشتى. ئاب - دۇرۇسۇل ئويلىنىپ تۇرۇپ ئېيتتى:

— چۈمۈلە كىچىك بولغىنى بىلەن كۆپ ھەم ئۆم - دە، بىزمۇ ئاشۇنداق ئۆملەشسەك يوغان ئادەملەرگىمۇ كۈچ - مىز يېتىدۇ.

كۆڭلىدىكىدەك گەپنىڭ ئېيتىلغىنىغا خۇشال بولغان

سادىر دەرھال ئورنىدىن تۇردى - دە :
— ئۇنداق بولسا، بىزمۇ «ئاداش» بولايلى، بولامدۇ؟
كىم بىزنى بوزەك ئەتسە بىر بولۇپ جاجىسىنى بېرەيلى، —
دېدى. سادىر ئوڭ قوللىنىڭ چىمەلتىكىنى چىقاردى. باشقىد-
لارمۇ شۇنداق قىلىشتى ۋە چىمەلتەكلىرىنى گىرەلەشتۈرۈش-
تى. سادىر تۆۋەندىكى قوشاقنى ئېيتتى، باشقىلار تەكرارلاشتى:

ئاداش، ئاداش بولايلى،
بىر نان تاپساق تەڭ يەيلى.
بىزنى كىم بوزەك ئەتسە،
جاجىسىنى بېرەيلى.

كچىك ناخشىچىنىڭ غەزىپى

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ يامغۇر تامچىلاشقا باشلىدى. بۇ كۈنى سەھەردە سادىر ئۈنلۈك ۋارقىدى. رىمايلا مەھەللىدىن پادىسىنى ئاچقىپ ئوتلاققا قويۇۋېتىپ، دائىم ئۆزى ئولتۇرىدىغان قورام تاشقا كېلىپ ئولتۇردى. يالغۇزلۇق سادىرنى تېزلا زېرىكتۈرۈپ قويدى. «نېمە قىلىش كېرەك» دەپ پىچىرلايتتى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە ئىچى تىت - تىت بولۇپ. ئاخىرى ناخشا ئېيتماقچى بولدى ۋە ئۈننى قويۇۋېتىپ «ۋادەرخا» نى باشلىۋەتتى. ئۇنىڭ ناخشىسى جا- راڭلىغىنىچە، يىراق - يىراقلارغا ئاڭلانماقتا ئىدى. بىردەم- دىن كېيىن ئۇنىڭ پادىچى دوستلىرى كېلىشتى - دە:

— بىز سېنى بۈگۈن پادا يىغمىغان ئوخشايدۇ، ئاۋازد- نىمۇ ئاڭلىمىدۇق، پادىمىزنى سولتۇپتەيلى دەپ تۇرساق ناخشاڭ ئاڭلاندى. شۇنىڭ بىلەن... ، — دېيىشتى تەڭلا چۇرقىرىشىپ.

— مەن تېخى سىلەرنى يامغۇردا چىقمايدۇ دەپ ئۆزۈم يالغۇز چىققان، — دېدى سادىر.

— سەن بولمىساڭ بىز زېرىكمەيمىزمۇ؟ — دېدى بىر ئاغىنىسى ئارقىدىنلا.

— توغرا، ئاغىنە دېگەن شۇنداق بولۇشى كېرەك. «پادا

باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇق» دېگەندەك بولمىساقلا بولدى، — دېدى سادىر كۈلۈپ.

ئۇلار ئۆز پادىلىرىدىكى يۈگۈرۈك تورپاقلارنى مىنىشىپ ئوغلاق تارتىش ئويۇنغا چۈشۈپ كېتىشتى. بۇ ئويۇن ئۈس-تىگە كۈتۈلمىگەندە سادىر مىنگەن تورپاقنىڭ ئىگىسى مول-لىتوخىيىز بېگى كېلىپ قالدى - دە، «تورپاقنى تەرلىتى-ۋېتىپسەن» دېگەن باھانە بىلەن سادىرنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇۋەتتى. تاياق زەربىسىدىن ئۇنىڭ ئۈستۈنچى قانغا بويالىدى، لېكىن ئۇنىڭدىن ھېچقانداق نالە ئاۋازى چىقمىدى. موللىتوخىيىز بېگى ئۇنى «ئۆلۈپ قالدىمىكىن» دەپ ئۇرۇشتىن توختاپ:

— بۇ شۈمەتكە قالغىنىنى مەھەللىگە بارغاندا كۆرسەت-مىسەم، — دېگىنىچە كېتىپ قالدى.

ئاغىنىلەر ئۆز جانلىرىنى ھەر ياقلارغا ئېلىپ قېچىش-قاچقا، يېقىن ئەتراپتا ئۇلارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. قىزىل قانغا بويىلىپ ياتقان سادىر تويۇقسىز يەنە يىراقتىن «تۈلكە» دەپ ۋارقىراشقان مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئاۋازى بىلەن بىللە، ئېتىلىپ كەلگەن چوڭ بىر بۈركۈتنىڭ ھۇجۇ-مىغا دۇچ كەلدى. بۈركۈت سادىرنى قۇۋۋەتلىك بارماقلىرى بىلەن قاماللاپ چوقۇماقتا ئىدى. سادىر جان ئاچچىقىدا ئوڭ قولى بىلەن تىنىمىسىز ھەرىكەتلىنىۋاتقان بۈركۈت قانىتىنى قاماللاپ، سول قولىدا كارنىيىنى بوغۇشقا باشلىدى.

ئوۋچى ئەمەلدارلار ئات چاپتۇرۇپ كەلگەندە سادىر ئۆ-لۈك بۈركۈتنىڭ قانىتى ئاستىدا ھالسىراپ ياتاتتى. مانجۇ ئەمەلدارلىرى سادىرنى «بۈركۈتنى ئۆلتۈردۈڭ» دەپ ھەدەپ قامچىلاشقا باشلىدى. سادىر كۆز چاناقلىرى ئەتراپىدىن قان

ئېقىۋاتقىنىغا قارىماي، چىداشلىق بېرىپ كۆزىنى ئاچتى ۋە ئۆزىگە دېۋىنىپ تۇرغان غەلىتە ئادەملەرنى كۆردى. ئۇنىڭ ئالدىدا مانجۇ خانلىقىنىڭ يېشىل مونچاق تاقىغان ھاكىم دەرىجىلىك ئوتۇغات بىلەن جىگەر رەڭ تاۋاردىن قېلىن تون كىيگەن سىم ساقال ئەمەلدارى ۋە شۇ شەكىلدە كىيىنگەن، مارجان ئېسىلغان قالپاق كىيگەنلەردىن بىرنەچچىسى تۇراتتى. ئۇ ئىككىنچى قېتىم ھوشىنى يىغىپ كۆزىنى ئاچقىنىدا بايقى ناتونۇش گەۋدىلەر ئۇنىڭدىن خېلىلا يىراقلىشىپ كەتكەنىدى. لېكىن ئۇلار موللىتوختىيۈزبېگىنىڭ سۈتلۈك ئالا كالىسىنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كېتىۋاتاتتى.

شۇ كۈندىكى خورلۇق ۋە ئەلەم سادىرنىڭ يۇمران قەلەمىنى ئۆرتەپ، ئۇنتۇلغۇسىز ئىز قالدۇرۇپ ئۆتتى.

ئارىدىن يىل ئۆتۈپ، سادىر ئون ئۈچ ياشقا قەدەم قويدى. ئۇنىڭ ئائىلىسى تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەردە قالدى. موللىتوختىيۈزبېگى ئالا كالىسى ۋە تورپىقىنىڭ «ئوغلاق» تاتىلىرىلىگەن ھەققى ئۈچۈن سادىرنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى ئىككى يىل ھەقسىز ئىشلەشكە بۇيرۇدى.

چېنىقىش

— دادا، مەن بۇ ناھەقچىلىكلەرگە زادىلا چىدىيالمايۋا.
تىمەن.

— سەن تېخى بالا، تەلۋىلىك قىلما، زالىملارنىڭ ھېچ-
نېمىدىن ھېچنېمە يوق ئۇرىدىغان ماباڭ^① تاياقلىرىدىن
سېنى خۇدايىم ساقلىسۇن.

سادىر دادىسى ئېيتقان ماباڭ تايىقى ھەققىدىكى خىيال-
دىن ئېسىنى يىغىپ ياتقان يېرىدىن دەس تۇردى - دە، پادا
تايىقىنى قولغا ئالدى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «قېنى، مەن
ئۆزۈمنى مۇشۇ پادا تايىقى بىلەن ئۇرۇپ بىر سىناپ باقاي»
دېدى ۋە خۇددى شۇ تاپنىڭ ئۆزىدە مانجۇ چېرىكلىرى ئۇنى
تۇتۇۋېلىپ ماباڭ بىلەن ئۇرۇۋاتقاندا مەنزىرىنى كۆز ئالدىغا
كەلتۈرۈپ، چىشىنى مەھكەم چىشلەپ، ئۆزىنى پادا تايىقى
بىلەن ئۇرۇشقا تەمىشلىپ تۇرۇشىغا ئارقىسىدىن بىرى كې-
لىپ ئۇنىڭ كۆزىنى ئېتىۋالدى. سادىر يۇلقۇنۇپ بېقىپمۇ
ئارقىسىدىكى ئادەمدىن قۇتۇلالمىغاندىن كېيىن، بۇ نامەلۇم
كىشىنى پادا تايىقى بىلەن ئۇرماقچى بولۇۋېدى، بىردىنلا
پاراقىدە كۈلۈشكەن ئاۋاز چىقتى - دە، ئۇنىڭ كۆزلىرىنى
ئېتىپ تۇرغان قول بوشىدى. سادىر كۆزىنى ئۇۋۇلاپ ئې-

① ماباڭ — مەنچىڭ چېرىكلىرىنىڭ ئادەم ئۇرىدىغان كالتىكى.

چىپ، ئالدىدا تۇرغان پادىچى ئاغىنىلىرىنى كۆردى.
— بۈگۈنمۇ سەندىن كېيىن قايتۇق — دە، — دېدى
ئابدۇرۇسۇل.

— تۈنۈگۈن كېچە ئۆيۈڭگە قايتماي ھېۋىزەم بىلەن
مۈشۇ دالادا تۈنىدىڭمۇ — يا! — دېدى ھەيدەر.

بۇ چاقچاقتىن بالىلار «ھا...ھا...ھا» دېيىشىپ
بىر ھازا كۈلۈشتى. ئەمما سادىر كۈلمىدى. ھەيدەر سادىر-
نىڭ غەش كۆڭلىنى ئالماقچى بولۇپ، يېنىدىن ئۆزى ياسى-
ۋالغان نېيىنى چىقىرىپ:

— ئاداش، ماۋۇ نەينى بىر چالاي، ئاشامقى ئوينىغان-
لىرىڭنى ئەسلىگەچ «دەردىڭ يامان»نى بىر كەلتۈرمەسەن، —
دېدى.

سادىر ئېڭىشىپ، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن پادا تايىقىنى
ئالدى. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچكەندى.

— سىلەرنىڭزە، — دېدى سادىر ئاغىنىلىرىگە مەنىلىك
قاراپ، — خىيالىڭلارغا ئويۇندىن باشقا نەرسە كىرمەمدۇ؟
— نېمە بولدۇڭ، ئاداش؟ — جىددىي سورىدى بالىلار.
— ھېچنېمە بولمىدىم... مېنى تاياق بىلەن ئۇرۇڭلار!

سادىر قولىدىكى تاياقنى ئۇلارغا سۈندى. ئاغىنىلىرى
تېڭىرقىغىنىدىن نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرۇپلا قېلىش-
تى. سادىر ھەربىر ئاغىنىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قولىدىكى
تاياقنى سۈنۈپ:

— بۇنىڭ بىلەن مېنى نۆۋەتلىشىپ ئۇرۇڭلار، قېنى
قايسىڭلار بۇرۇن ئۇرىسىلەر، مەن بۇ يەردە سوزۇلۇپ يېتىپ
بېرىمەن، — دەيتتى.

— سادىر ئاداش، سەن زادى نېمە بولدۇڭ بۈگۈن؟ بىز

بىر - بىرىمىزنى ئۆرىمىز دەپ ئاغىنە بولۇشقانىدۇق؟! -
ھەيدەر ئۇرۇشتىن باش تارتتى. قەيسەرمۇ كەينىگە داجىدى.
— سەن بىزگە يامانلىق قىلمىساڭ نېمىدەپ ئۆرىمىز؟ -
دېدى ئابدۇرۇسۇل ئەجەبلىنىپ.

— راست، سىلەر ماڭا يامانلىق قىلمىدىڭلار. . . ئەمما
ئاتا - ئانىمىز بەگ - خوجاملارنىڭ ئالۋىنىدىن باش كۆتۈرەل-
مىسە، بىزنىڭ كۈنىمىز ئۇلارنىڭ مېلىنى بېقىش بىلەن
ئۆتسە، يەنە تېخى بېشىمىزدىن تىل - ھاقارەت، تاياق -
توقماق كەتمىسە، بۇنىڭغا ۋىجدانڭلار قاينىمامدۇ؟ مېنىڭ
قېنىم قىزىق. . . مۇبادا ئۇلار مېنى بوزەك ئەتسە چىداپ
تۇرالمايمەن. قولىغا چۈشۈپ قالسام ماباڭ كالتەكلىرى بار
دەيدۇ. شۇنىڭغا چىدايدىغان بولۇش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۆزۈمنى
مۇشۇ پادا تايىقى بىلەن ئۇرۇپ چېنىقاي دەيمەن.
قەيسەرنىڭ كۆزىدىن ياش ئەگىدى. ھەيدەرمۇ چوڭقۇر
بىر تىنىۋالدى. ئاغىنىلەر ئويلىنىپ قېلىشتى.

— خوش، ئەمدىغۇ ئۇرارسىلەر!
— ھەر ھالدا مەن ئۆز دوستىنى ئۇرىدىغانلاردىن ئە-

مەس.

— مەنمۇ شۇ.

— مەنمۇ.

شۇنداق قىلىپ بالىلارنىڭ ھەممىسى چەتكە چىقىشتى.
سادىر خاپا بولغىنىدىن بوغۇلۇپ كەتتى. چېكە تومۇر-
لىرى كۆپۈپ، يۈزى تېخىمۇ قارىداپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى.
ئاغىنىلىرى ئۇنىڭ بەستلىك گەۋدىسىگە قاراپ تۇراتتى. ئۇ
ئاچچىقىدا تاياقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئالدىدا تۇرغان ھەيدەر-
نىڭ يانپىشىغا پاققىدە بىرنى قويدى.

— سەنلەر ئاغىنىدارچىلىق قىلىپ ئۇرۇشمىساڭ مەن ئۆرىمەن، — دەپ ھەممىنى سۈرۈپ ئۇرۇشقا باشلىدى. سادىرنىڭ تايىقى جېنىدىن ئۆتكەن ئاغىنىلەرنىڭ راسا ئاچچى-قى كەلدى. دېمىسمۇ ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق ئۇلارنى سۈر - توقاي قىلغىنى نېمىسى؟ . . .

— ھۇ سېنى. . . قېنى ئاغىنىلەر، ھەممىمىز بىراقلا يوپۇرۇلايلى! ئەمدى ئۇرۇشنى بىزدىن كۆرسۇن! بالىلار تەڭلا يوپۇرۇلۇپ بېرىپ، سادىرنى خام باس قىلدى - دە، پادا تايىقلىرى بىلەن يانپىشىغا راسا ئۇرۇشقا باشلىدى.

سادىر ئالدىدىكى ئىككى تاشقا قولىنى تىرەپ پۇتىنى ئۇزۇن سۇنۇپ دۈم ياتاتتى. ئۇنىڭغا تاياق بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى تېگەتتى. ئۇ ۋاپاساشنىڭ ئورنىغا: «بۇ دېگەن مۇھىم سىناق» دەپ ئويلايتتى. تاياق تەگكەن يەرلەر ئېچىشىپ ئاغرىشقا باشلىدى. ئەمما ئۇ ھەربىر تاياق تەگكەندە ئۆزىگە مەدەت بېرىپ:

«چىدا، سادىر، چىدا! . . . ئاغىنىلىرىڭنىڭ تايىقىغا چىدىمىساڭ چىرىكلەرنىڭ ماباڭ تايىقلىرىغا قانداق چىداي-سەن؟» دەپ چىشىنى چىشىغا بېسىپ پىچىرلايتتى.

تەڭسىزلىكتىن تۇغۇلغان ئويلار

خۇشئەخمەت ئائىلىسىدىكىلەر چېچەك بىلەن ئارقا - ئارقىدىن قازا تاپقان ئىگەمبەردى بىلەن مایىسخاننى بىرلا ۋاقىتتا دەپنە قىلىۋاتقان كۈنى موللىتوختيۋىزبېگى خۇپسەد-لىك بىلەن سادىرنى پادا بېقىشقا بۇيرۇپ ئادەم ئەۋەتتى. ھازا ئۈستىگە يېتىپ كەلگەن بۇ خەۋەر ھازىدارلارنىڭ، بولۇپمۇ سادىرنىڭ قولىقىغا مۇشت بىلەن ئۇرغاندەك ئاڭلاندى. ئۇ خەۋەرچىنى شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدە ئاسلاننى بوغقانداك بوغۇ-ۋەتمەكچى بولدى، يەنە ئۆزىگە ھاي بەردى. ئۇ كۆڭلىدىن «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دېگەنلەرنى ئۆتكۈزدى - دە، خەۋەر-چىگە غەزەپ بىلەن قاراپ:

— بەگ ئاتاڭغا ئېيتىپ قوي! چامغۇر كۆمۈۋاتقىنىم يوق، ئادەم كۆمۈۋاتمەن دەيدۇ، دەپ ئېيت! — دېدى. ئۇنىڭغىچە خۇشئەخمەت ۋە جامائەت خەۋەرچىنى بىرنېمىلەر دەپ يولغا سالدى.

بۇ بىر قاتار پاچىئەلەر سادىرنىڭ مەجەزىنىمۇ ئۆزگەر-تەۋەتتى. ئۇ كەم سۆز، تېخىمۇ دەردمەن بىر ياشقا ئايلاندى. ئۇنىڭ ياشانغان دادىسى ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانسا، ئۆزى پادا بېقىش بىلەن مەشغۇل بولدى. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە «موللىتوختيۋىزبېگى ئارا ئۆس-تەڭ مەھەللىسىدىن خەلپەت تەكلىپ قىلىپتۇ» دېگەن خەۋەر

موللىستوختىيۈزى ۋە باشقا كەتتكە تارقالدى. ئارقىدىنلا «خەلىپەت يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئاغزىغا ئىدى. لىم سالىدىكەن» دېگەن سۆز تارقالدى. مەكتەپ ھەققىدە پادىچىلار ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان «يېتىمغا يۆتەلنىڭ نېمە ئىدى. شى»، «كارنايغا يوق، سۇنايغا نەدە؟» دېگەن سۆزلەرنى سادىر باشقىچىرەك ئويلىدى ۋە ئۇلارغا:

— ئاغىنىلەر، «ئالۋاننى كىم تۆلەيدۇ — گالۋاڭ!» دېگەننى ئاڭلىغانمۇ؟ دەل شۇ گالۋاڭ ھەم گاراڭلار — بىز. بىزدىن دانىشمەن چىقماسمۇ. ئۇ نان قېپىلارنىڭ بىرى ئاي-ناق، بىرى مايماق، بىرى ماڭقا، بىرى دەلدۈش، ئۇلارنى مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتۇپ نېمە قىلماقچى، بىلەمسىلەر؟ بىز-دىن ئالۋان ئالىدىغان كىچىك بەگ قىلىپ تەييارلىماقچى. ئۇلارغا قارىغاندا بىزنىڭ ئەقىل-ھوشىمىز جايىدا. گالۋاڭ — گاراڭ بولماسلىقىنىڭ يولىنى بىزمۇ تاپساق دەيمەن، — دېدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ سادىرنىڭ پادىچى دوستلىرى ئۇنىڭ نان خالتىسىدا داۋاملىق باغلاقلىق تۇرىدىغان، قارا كۈيىدە خەت يېزىلغان ئاتنىڭ تارغاق سۆڭىكىنى ئۇچرىتىدىغان بولدى. ئۇ پادىلارنى ئوتلاققا قويۇۋېتىپ، ھەر كۈنى بىر ئاش پىشىم ۋاقىتقىچە يوقىلىپ كېتەتتى.

پادىچىلار بۇنىڭ سىرىنى بىلەلمەي يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە سادىر بالىلارنىڭ يېنىغا روھى كۆتۈرۈلگەن، خۇشال ھالدا يېتىپ كەلدى. بۇ ئۇنىڭدا كۆرۈلمىگەن ئەھۋال ئىدى.

پادىچىلار ئۇنىڭدىن كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىپ ھارمايدىدۇ.
غان «ھاتەم»، جەڭ قىلىپ يېڭىلىمەيدىغان «رۇستەم» رىۋايىتى.
يەتلىرىنى ئاڭلىدى. سادىر بۇ ھېكايىلەرنى ئارا ئۆستەڭلىك
خەلىپەتتىن ئاڭلىغانلىقىنى، ئۇنىڭ دەرسىنى ئىشلىتىپ يۈرۈپ-
قىدىن ئاڭلىۋالغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇ مەكتەپ بالىسى.
رى جاۋاب بېرەلمىگەن بىر سوئالغا سىرتتا تۇرۇپ توغرا
جاۋاب بېرىپ خەلىپەتنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

چېرىكلەرنىڭ دەردى ئۆتى

بىر كۈنى پادىچى بالىلار بېقىۋاتقان تورپاقتىن بىرى تۈيۈقسىز بىر قىستاڭغا چۈشۈپ كېتىپ چىقالماي قالدى. ئۇلار ئارقانلىرىنى ئۇلاشتۇرۇپ، تورپاقنى تارتماقچى بولغاندا ئارقان ئۈزۈلۈپ كەتتى.

— ئارقاننى ئىككى قات قىلىڭلار، — دەپ ۋارقىرىدى سادىر ئۇلارغا.

— ئىككى قات قىلساق قانداق يېتىدۇ؟ — دېيىشتى ئۇلار ھاڭ - تاڭ بولۇشۇپ.

— يەتمىگەن يېرىگە مەن ئۆزۈمنى ئۇلايمەن، — دېدى سادىر قىستاڭغا سەكرەپ چۈشۈپ.

ئۇ تورپاقنى ئۆز بويى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈۋېدى، ئاغىنىدەلەر تورپاقنى ئارقان بىلەن تارتىپ چىقىرىۋالدى. سادىردەكى بۇ كۈچتۈڭگۈرلۈكنىڭ سىرىنى پادىچىلارنىڭ كۆپىنچەسى بىلمەيتتى.

ئۇنىڭغا تولىراق زەن قويۇپ كېلىۋاتقان ئابدۇرۇسۇل ئىككى يىلدىن بېرى ئۇنىڭ يېڭى تۇغۇلغان موزايىنى ھەر كۈنى كۆتۈرۈپ چېنىقىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتقاندا، پادىچى بالىلارنىڭ سادىرغا بولغان قايىللىقى تېخىمۇ ئاشتى.

1813 - يىل باھار ئايلىرى ئىدى. موللىتوختىيۈزىدە

باشقا يىللارغا قارىغاندا چېرىكلەر ھەسسىلەپ كۆپىيىپ كەت-
تى. ئۇلار «سېلىق يىغقۇچىلار»، «ھاشارغا ھەيدىگۈچى-
لەر»، «تۇغانغا قارىغۇچىلار» دېگەن ھەر خىل ناملاردا
ئاتالغانلار بولۇپ، موللاتوختىيۈزبېگىنىڭ قورۇسىدىن نېرى
كەتمەيتتى. بەگنىڭ دورغا، يايىلىرى بىگۇناھ پۇقرالارنى
مەجبۇرىي ئىشلىتىپ، تىل - ئاھانەت، تاياق - توقماق
ئاستىغا ئالسا، چېرىكلەر مىلتىقنى دېۋەيلەپ، سەللا باش
تارتقانى گۈندىپايلارغا تاپشۇرىدىغان بولۇۋالدى. ئۇلار تەپ
تارماستىن دېھقانلارنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ
قېلىشتى، خوتۇن - قىزلارغا يامان نىيەتتە بولۇشتى.

دەل شۇ كۈنلەردە، موللىتوختىيۈزىدە بالا ئوقۇتۇۋاتقان
خەلپەنىڭ ئاراۋۇستەڭدە توي قىلىشقا قۇربى يەتمەي يېشى
ئۆتۈپ كەتكەن قىز - يىگىتلەرنى بىر جايغا يىغىپ، نىكاھ
ئوقۇپ، جۈپلەپ قويغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر تارقالدى.
موللىتوختىيۈزىدىكىلەر بۇنى ئاڭلاپ دورغا، چېرىكلەرنىڭ
پەس نەزىرىدىن پەرزەنتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قۇرا-
مىغا يەتكەن ئوغۇل - قىزلىرىنى نىكاھ ئوقۇتۇپ چېتىپ
قويۇشتى. بۇ ۋاقىتتا ئەمەلدار، چېرىكلەرنىڭ ئەشەددىيلىكى
شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەندىكى، ئۇلار بىگۇناھ پۇقرالارنى
خورلاپ، تۆت پۇتلۇق قىلىپ قويۇپ، ئۈستىدە ئولتۇرۇپ
تاماكى چەكەتتى، كۈلىنى ئۇلارنىڭ بېشىغا قاقاتتى. پۇقرالار
ئۆز ئۆيلىرىگىمۇ ئىگە بولالمايتتى.

بالىلار شۇ مەزگىلدە مۇنداق قوشاق توقۇغانىدى:

— دۈم - دۈم،
— لەبىيە، لەبىيە.

- ئاتالغى - ئاتالغى قېنى؟
- ئەسكى سامانلىقتا.
- نېمە قىلىۋاتىدۇ؟
- ئاش ئېتىۋاتىدۇ.
- ماڭا قېنى؟
- قاغا چوقۇلاپ كەتتى.
- بار، قاغىنى تۇتۇپ كەل،
- يېرىمنى ئۆزۈڭ يە،
- يېرىمنى ماڭا بەر.

ھېۋىزىخاننى قۇتقۇزۇش

شۇ كۈنلەردە سادىر بىر ۋەقەگە دۇچ كەلدى. خۇشئەخ-
مەتنىڭ قىيامەتلىك قوشنىسى سادىق يالغۇز قىزى ھېۋىزد-
خان بىلەن بىر ئۆيدە تۇراتتى. ھەر ئىككىلا ئاتا ھاشارغا
كەتكەن بىر كۈنى ئاخشىمى قوشنا ھويلىدىن ھېۋىزىخاننىڭ
قارشىلىق بىلدۈرۈپ تىللاشلىرى، ئارقىدىنلا «ۋايىجان» دې-
گەن ئازابلىق ئاۋازى ئاڭلاندى. پادىلارنى ئۆي - ئۆيىگە
تارقىتىپ بولۇپ، تامىقىنى يەپ ئەمدىلا يېتىش تەييارلىقىنى
قىلىۋاتقان سادىر بۇ ئاۋازدىن چۆچۈپ كەتتى - دە، قوشنا
ھويلىغا تامدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، ئىككى چېرىكنىڭ ھېۋىزى-
زىخاننى ھەدەپ سۆرەۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ يېنىدا
بەگنىڭ يايىسىدىن بىرى بولۇپ، چېرىكلەرگە خۇشامەتكۈي-
لۇق بىلەن خالىي ئورۇننى ئىشارەت قىلىۋاتاتتى. سادىر
بۇنى كۆرۈپ غەزەپ بىلەن ئېتىلىپ يايىنىڭ گېلىنى چۈج-
نىڭ گېلىنى بوغقانداك بوغۇپ ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. ئا-
دىن چېرىكلەرگە ئېتىلىپ باردى. چېرىكلەر دەرھال ھېۋىزى-
زىخاننى قويۇپ بېرىپ، سادىرغا قۇرۇق ھەيۋە كۆرسىتىۋات-
قاندا، كېچە جىمجىتلىقىنى بۇزغان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ،

قولۇم - قوشنىلار ھازىر بولۇشتى. ئەپتى - بەشىرىسى
ئاشكارىلانغان بۇ شەرمەندىلەر غىڭ - پىڭ قىلماستىن غايىب
بولۇشتى.

سادىر بۇ ئىشلاردىن تېخىمۇ غەزەپلەندى. ئۇ غەزىپىنى
كۈچكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن پادىچىلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان
چالما - كېسەك ئويۇنى، سالغا ئېتىش، تاغقا يۈگۈرۈش،
تاش كۆتۈرۈش، چېلىش قاتارلىق ئويۇنلارنى ئويناپ ئۆ-
زىنى تېخىمۇ تاۋلىدى.

تۇتقۇن

بىر كۈنى سادىر بالىلار بىلەن پادا باققاچ ھەر خىل ئويۇنلارنى ئوينىشىۋاتاتتى. بىر چاغدا قەيسەر ئۇشتۇمتۇت ۋارقىرىدى:

— قاراڭلار، چېرىكلەر يەنە بىر بىچارىنى ھەيدەپ كې-لىۋاتىدۇ!

ھەممەيلەن قەيسەر كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراشتى. قوراللىق ئىككى چېرىكنىڭ ئالدىدا بادامدوپپا، ئاق يەكتەك كىيگەن ئېگىز بوي، ئاقساقال بىر كىشى قوللىرى كەينىگە باغلانغان ھالدا كېلىۋاتاتتى. چېرىكلەرنىڭ مانجۇچە تىلىدا «چاققان ماڭ ھوي قېرى، ماڭ دەيمەن» دېگەنلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. پادىچى بالىلار يېقىنلاپ كېلىۋاتقان بۇ بىچارىگە ئىچ ئاغرىتىپ، قاراپ تۇرۇشتى.

— ئاغىنىلەر، — دېدى سادىر نېمىنىدۇر ئويلاۋاتقان دەك قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — بۇ قېرى كىشى ئىكەن، بىر ئامالنى قىلىپ ئۇنى قۇتقۇزمايلىمۇ؟

— چېرىكلەرگە كۈچىمىز يېتەرمۇ؟
— يېتىدۇ.

— مىلتىقى تۇرسا... ياق ئۇنداق قىلمايلى.

— مىلتىقىنى تەڭلەپ بولغۇچە، بىزمۇ ئوخشىتىپ قو-

يېمىز بۇ چېرىكلەرنى.

سادىر ئىشەنچلىك سۆزلەۋاتاتتى. دوستلىرى ئۇنىڭ سۆزىدىن كۆرە تولىراق كۈچىگە ئىشىنىپ، ماقۇل بولۇشتى ۋە چېرىكلەرنى قانداق ئەپلەش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى. سادىر يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ چېرىكلەرنى توسۇيدىغان، بالىلار چېرىكلەرنىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ، قۇچاقلىۋالىدۇ. خان بولۇپ كېلىشتى.

چېرىكلەر تۇتقۇنىنى ھەيدەپ ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە سادىر يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا پۇتلىرىنى كېرىپ تۇردى. تۈتە. قۇنمۇ، چېرىكلەرمۇ ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ قاراشتى. چىرايدىن بالا كۆرۈنسىمۇ، بوي - بەستىدىن چوڭ ئادەمدەك كۆرۈنىدىغان سادىرنىڭ تۇرقى سۈرلۈك ئىدى.

— ھوي ھارامزادە، نېمە قىلىۋاتىسەن؟ يولنى بوشات، — دېدى چېرىكلەردىن بىرى ۋارقىراپ.

— بۇ بىچارىنى قويۇۋەت! — دېدى سادىر چېرىكلەرگە ھومىيىپ قاراپ.

— قويۇۋەت؟ سەن بىزنىڭ ئىشىمىزغا ئارىلىشىمەن دېگۈچە نېنىڭنى يېيىشنى بىل.

بىر چېرىك شۇنداق دەپ، سادىرغا دېۋەيلىۋىدى، سادىر ئۇنىڭ ئوڭ كۆزىگە كېلىشتۈرۈپ مۇشت بىلەن بىرنى سالدى. ئۇنىڭ پادىچى دوستلىرىمۇ ئېتىلىپ كېلىپ چېرىكلەرنى قۇچاقلىۋالدى. بىرى تۇتقۇننىڭ قولىنى يېشىۋەتتى. تۇتقۇن يۈگۈرۈپ بېرىپ بىر چېرىكنىڭ مىلتىقىنى، ئوق - دورى -

سىنى تارتىۋالدى. سادىرمۇ دوستلىرى بىلەن چېرىكلەرنى ئۇ-
رۇپ، ئاغزى - بۇرنىنى قان قىلىشقا ئۈلگۈرگەندى.

— بالىلار، ئاۋۇ چېرىكنىڭ مىلتىق، ئوق - دورىلى-
رىنى ئېلىڭلار، - دېدى تۇتقۇن ۋە چېرىكلەرگە مىلتىقنى
تەڭلەپ تۇردى. پادىچى بالىلار ئۇنىڭ دېگىنىنى ئورۇنداش-
تى، — سەن ئىتلار رەھىم دېگەننى بىلىشمەيسەن، بوپتۇ
رەھىم قىلايلى، بىز سەن ئىتلارنى قويۇۋېتەيلى. كەلگەن
يېرىڭگە ئاستا كېتىۋېلىش! بۇ بالىلارنى دارىنلارغا چاققۇچى
بولۇشما. مېنى دەم ئېلىپ ئولتۇرساق قولىنى بوشتىۋې-
لىپ، قوراللىرىمىزنى تارتىۋېلىپ قېچىپ كەتتى، دەپ
ئېيتىش، بولمىسا مەندىن كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرۈشىسەن.
چېرىكلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرچىنى بىلىمىسە كېرەك، بايا
سادىرغا ۋارقىرىغىنى يېنىدىكىگە بىرىنمىلەرنى دېدى ۋە:
— خوپ، خوپ، بولىدۇ، بولىدۇ، — دېگىنىچە شې-
رىكىنى باشلاپ مەھەللە تەرەپكە قاراپ بەدەر قاچتى. تۇتقۇن
يۈگۈرۈپ بېرىپ سادىرنى قۇچاقلاپ، باش - كۆزىنى سىلى-
دى:

— ياشاپ كەت، ئوغلۇم، ياشا، بۇ ياخشىلىقىڭنى ئۇل-
سەممۇ ئۇنتۇمايمەن.

تۇتقۇننىڭ جۈدەڭگۈ چىرايىدا كۈلكە ئوينايىتتى. ئۇ
سادىرنىڭ پادىچى دوستلىرىنىڭمۇ باشلىرىنى سىلىدى، رەھ-
مەت - تەشەككۈر ئېيتتى. سادىر ئۆزىنىڭ بۇ تۇنجى قېتىم-
لىق ياخشى ئىشىدىن قاتتىق ھاياجانلىنىپ ئاغزى گەپكە

كەلمەي قالدى. تۇتقۇن چېرىكلەرنىڭ مىلتىق، ئوق - دورى-
لىرىنى يىغىشتۇرۇپ، كۆتۈرۈپ، مېڭىشقا تەمىشەلدى. سا-
دىر شۇ چاغدىلا ئېغىز ئاچتى:
— ئاكا، نەگە بارىدىلا؟

— تاغقا، قاچقۇننىڭ ماكانى تاغدا، — دېدى تۇتقۇن
كۈلۈمسىرەپ، — خۇدا قېرى جېنىمنى ئامان قىلسا يەنە
كۆرۈشەرمىز...

ئۇ شۇنداق دېدى - دە، كەينىگە بۇرۇلۇپ، بايا چېرىك-
لىرى ھەيدەپ كەلگەن تەرەپكە كەتتى.

قەلقە ياغلىق

تۇيۇقسىز ئاڭلانغان ۋارالڭ - چۇرۇڭ سادىرنىڭ خىيا-
لىنى بۆلىۋەتتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قارىۋىدى، ئۆستەڭ-
نىڭ ئۇ قېتىدا تۆۋەنگە قاراپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان بىر
نەچچە قىزنى ۋە كۆۋرۈك يېنىدا ئۇلارغا قاراپ تۇرغان ئاتلىق
كىشىنى كۆردى. سادىر ئاتلىق كىشىنى تونۇدى. ئۇ موللى-
توختىيۈز بېگىنىڭ ئەركە ئوغلى رۇستەم بولۇپ، يۈگۈرۈپ
كېلىۋاتقان قىزلارنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇراتتى. قىزلارنىڭ
كەينىدىن ھېۋنەم يۈگۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

سادىرنىڭ ئانىسى بىلەن ھېۋنەمنىڭ ئانىسى سادىر
بىلەن ھېۋنەم بوۋاق ۋاقتىدىلا قۇدىلىشىشقا ۋەدىلەشكەن-
دى. بۇنى پۈتۈن يۇرت بىلەتتى. بويىغا يېتىپ كېلىۋاتقان
سادىر بىلەن ھېۋنەمنىڭمۇ ئۇ ئىشتىن خەۋىرى بار ئىدى.
ئەمما باينىڭ ئوغلى رۇستەم ھېۋنەمنى ئەگىپ يۈرەتتى.
بۈگۈن ھېۋنەم دوستلىرى بىلەن بىللە ئۆستەڭنىڭ ئۇ
تەرىپىدىكى بىنەملىك دۆڭگە سېغىز كولىغىلى چىققانىدى.
ئۇلار سېغىزنى كولاپ ۋە تاغ گۈللىرىنى تېرىپ گۈل دەستە
تىزىشىپ قايتىشتى. ئۆستەڭ كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈۋاتقاندا مە-
ھەللىدىن ئاتلىق چىقىپ كەلگەن رۇستەم ئۇلارنى كۆۋرۈك
بېشىدا توسۇدى. بايۋەچچىنىڭ كۆزى قىزىل كۆڭلەك كە-

يېپ، قەلقە ياغلىق چىگكەن، ئۇششاق ئۆرۈمە چاچلىق
ھېۋىزەمگە تىكىلدى. ھېۋىزەم قولىدا چىرايلىق گۈل دەستە
تۇتۇۋالغان، قۇلىقىغا كاككۇكگۈلى قىسىۋالغانىدى. ئۇ
مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ناخشا ئېيتاتتى:

تاغدا ئېچىلىپ قايتۇ،
سېرىق سەبدە بىلەن چۇغلۇق.
كۆڭلۈمگە ئازار بەرمەڭ،
مېنىڭ كۆڭلۈم سۇنۇق - مۇڭلۇق.

قىزلار يېقىنلاپ كەلگەندە ئاق شايبى كۆڭلەك ئۈستىدىن
قارا پوتا باغلىغان، مالخاينى چېكىسىگە كىيگەن رۇستەم
ئالا تايىنى دىۋىتتى.
— ھېۋىزەم، قولىڭىزدىكى گۈللەر ئەجەب چىرايلىققۇ،
كىمگە ئاتاپ تىزدىڭىز؟ — دېدى ئۇ. ئۇنىڭ تىلى سېمىز
ئىدى.

— ئىگىسىگە! — دېدى ھېۋىزەم.

— ئىگىسىگە؟ ماڭىمۇ؟

— قايسى يۈزۈڭ بىلەن «ماڭىمۇ» دەۋاتىسەن ئۇيالىماي-
دىغان؟... سەن تايىتاڭغا بېرىدىغان گۈل نەدىكەن؟
ھېۋىزەمنىڭ سۆزلىرى رۇستەمنىڭ ئاچچىقىنى كەل-
تۈرگەندى. شۇڭا ئۇ چاقچاق ئارىلاش قامچىنىڭ ئۈچى
بىلەن ئۇنىڭ پېشانىسىگە نوقۇدى.

— ھەي قىز، زەھەر تىلىڭنى تارتىپراق سۆزلە.

— ھوي دوغداق، نوقۇيدىغان ئادىمىڭنى تېپىپ نوقۇ.
رۇستەم ھىجىيىپ تۇرۇپ، قامچا بىلەن ھېۋىزەمنىڭ

قەلقە ياغلىقىنى ئېلىپ ئېلىۋالدى.
— ھوي دوغداق، ياغلىق سالاتتىڭمۇ بېشىڭغا؟ ئەكەل
ياغلىقىمنى!

رۇستەم قىزنىڭ سۆزىگە قۇلاقمۇ سالماي ئېتىنى دىۋىتتە
تى.

قەلقە ياغلىق قامچىنىڭ ئۈچىدا ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئات
كۆۋرۈككە بېرىشىغا قەلقە ياغلىق ئۆستەڭگە چۈشۈپ ئېقىپ
كەتتى.

بۇ ئۆستەڭ ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تاغ
باغرىدىكى مەھەللىلەر، ئېتىزلار ئۈچۈن قېزىلغان بولۇپ،
ئاق ئۆستەڭ قېزىلغاندىن كېيىن ئانچە ئىشلىتىلمەيدىغان
بولغانىدى. بۇ يىل ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ كۆپىيىشىگە
ئەگىشىپ، بۇ ئۆستەڭدىمۇ سۇلىق ئېقىۋاتاتتى، ئۆستەڭ
چوڭقۇر ئىدى. شۇڭا ھېۋنەم سۇغا چۈشەلمەي قەلقە ياغلىققا
ئەگىشىپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. دوستلىرى بولسا كۈلۈپ
تۇرغان رۇستەمنى تىللىشىپ ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىشىۋاتاتتى.
تى. ھېۋنەم پات - پات:

— ۋاي ئىسىت، قەلقە ياغلىقىمنى ئېقىتىۋەتتى! —
دەپ ۋارقىرايتتى.

ھېۋنەم ئۇدۇلغىراق كەلگەندە سادىر ئۇنىڭ نېمىگە
يۈگۈرۈۋاتقانلىقىنى دەرھال بىلدى - دە، كۆڭلەك، چورۇق -
لىرىنى سېلىپ تاشلاپ سۇغا سەكرىدى. چۈنكى قەلقە ياغلىق
ھېۋنەمگە مەرھۇم ئانىسى روشەنخاندىن قالغان يالداما ئىدى.
سادىر قىزنىڭ قەلقە ياغلىقىنى تويىغىچە ساقلىشىنى ۋە
تويىدا سېلىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى.

تاغ سۈيى شىددەتلىك ئاقاتتى، شارقىرايتتى، دولقۇندى.

لىرى سادىرنى ئارقىغا ئىتتىرەتتى. بىراق سادىرمۇ بوش كەلمەي غۇلاچ ئاتاتتى، ئوقچۇپ ئۈزەتتى. سۇ ئۇنىڭ يۈزىگە ئۇرۇلۇپ، ئېغىز - بۇرىنىغا كىرىپ كېتەتتى. ئۇ ئاخىرى قەلە ياغلىقنى سۈزۈۋالدى - دە، ئۈزۈپ بېرىپ ئۇ قاتتىكى سۆگەتنىڭ ساڭگىلاپ تۇرغان شاخلىرىغا ئېسىلدى. ئۇ سۇغا يېرىم چۆكۈپ تۇرۇپ، ياغلىقنى قىزغا تەڭلىدى. يالاڭ ئاياغ ھېۋىزەم يېتىپ كەلدى. ئۇ سادىرنىڭ بۇ ئىشىدىن تولىمۇ خۇش بولۇپ كەتكەنىدى.

— رەھمەت، سادىر ئاكا! — دېدى قىز ياغلىقنى ئېلىۋېتىپ، — رەھمەت سىزگە...

ھېۋىزەم ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈمسىرەيتتى، سادىرمۇ ئۇ-نىڭغا تىكىلىپ قاراپ كۈلۈمسىرىدى. بۇنداق مەنىلىك قا-راشتىن ئۇ يالغان قىز قەلە ياغلىقنى ئېلىپ كەينىگە ياندى. ئۇ خۇشاللىقىدىن كېيىكتەك تاقلاپ ماڭاتتى.

قوشاقچى

بۇ كۈنلەردە ھېۋىزىخاننىڭ قولى زادىلا ئىشتىن بوشىد-
مىدى. ئاتا - بالا ھەير يىلى باھاردا ئىشك ئالدىغا گۈللۈك
قىلاتتى. بولۇپمۇ ھېۋىزىخان ئانىسى روشەنخاندىن ئايرىلغان-
دىن كېيىن بۇ گۈللۈككە بەكمۇ ھېرىس بولۇپ قالغانىدى.
گۈللۈكتە رەڭمۇ رەڭ ئېچىلغان مودەنگۈللەر ھېۋىزىخان
ئائىلىسىگە ئانا ھىدىنى بېرەتتى. شۇڭا ئۇ مودەنگۈللەرنىڭ
سولشىپراق قالغانلىقىغا قاراپ تولىمۇ ئېچىندى. گۈللۈككە
قاپاقتا سۇ توشۇپ قويۇپ كۆردى، ئامال بولمىدى. ئاخىرى
ئۇ سۇ بېشىغا باردى. بىر ئېرىق سۇ موللىتىۋىتىۋىز بېگى-
نىڭ يېرىگە ئېقىۋاتاتتى. ھېۋىزىخان ئۇنىڭدىن ئازراق ئې-
چىق ئېچىپ گۈللۈك تەرەپكە باشلاپ قويدى. سۇ گۈللۈككە
تېخى يېتىپ كەلمەستىنلا ئۆستەڭ تەرەپتىن ۋارقىراشقان
ھالدا ئۈچ چېرىك بىلەن كۆكبېشى ھاسىراپ - ھۆمۈدىشىپ
گۈللۈك تەرەپكە يېتىپ كەلدى - دە، «تۇغاننى بۇزدۇڭ!»
دېيىشكىنىچە قىزغا ئېسىلىۋالدى. ۋارقىراش - جارقىراشلا-
رنى ئاڭلاپ سادىق ئاكا شۇ ھامان پەيدا بولدى. چېرىكلەر
سادىق ئاكىنى باغلاپ، ئۇدۇل ئۆستەڭ بېشىغا ھەيدەپ ماڭ-
دى. «ھايت - ھايت» دېگۈچە قىزنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي
سادىق ئاكىنى تۇغانغا باستى. قىزنىڭ يۈرەكىنى لەختە -

لەختە قان قىلغۇچى نالىسىدىن پۈتۈن زېمىن تەۋرەپ كەتكەن-
دەك بولدى. بۇنى ئاڭلاپ پادا بېقىۋاتقان سادىر ھەممىدىن
ئاۋۋال يېتىپ كەلدى - دە، ئىككى چېرىكنى كالا سوقۇش-
تۇرغىنىچە ھالسىز لاندۇرۇپ تۇغانغا باستى. قالغان ئىككى-
لەن بەدەر قېچىشتى.

كۈن يېتىپ ناماز شام ۋاقتى بىلەن چېرىكلەر توپ -
توپى بىلەن كېلىپ، يېزىنى قورشىدى. ئۇلارنىڭ سادىرنى
ئىزدەپ كىرمىگەن چاشقان ئۇۋىسىلا قالغانىدى. ئاخىر ئۇنى
يوشۇرۇپ قويغان ھېۋىزخاننى قىيناشقا باشلىدى. ئات ھا-
زىرلاپ ئارقان تەييارلاشتى. ئۇلار سادىرنىڭ نەدىلىكىنى
ئېيتىپ بەرمىسە قىزنى ئاتقا سۆرتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.
ئەمما قىزدىن زۇۋان چىقمىدى. ئاتقا سۆرتىشكە تايىن تاپ-
قان چېرىكلەر سادىق ئاكىنىڭ ئۆيىنى قايتا ئاختۇرۇشقا
باشلىدى. سادىر ئۆگزىدىكى بىدىنىڭ ئارىسىغا مۆكۈۋالغاچقا
چېرىكلەر ئۇنى تاپالمىدى. ئۇلار قايتىپ چىقىپ قىزنى ئاتقا
سۆرەتمەكچى بولۇۋاتقاندا سادىر مەردانە قىياپەتتە ناخشا ئېي-
تىپ ئۆگزىدىن سەكىرىدى. :

ئۆلتۈرسەڭ مېنى ئۆلتۈر،
زۇلۇم سالما خەقلەرگە.
ئوغۇل بالا مەن سادىر،
تېتالايمەن مەن سەنلەرگە.

چېرىكلەر شۇ ھامان ئۇنى تۇتۇپ ئېلىپ مېڭىشتى.
سادىر پەرۋاسىز ھالدا چېرىكلەرنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى.
ئەمما ئۇنىڭ ئېيتىۋاتقان ناخشىلىرى يۇرت ئەھلىنى كۈچلۈك

ھاياجانغا سالدى :

ئاخشىمى ياتار چاغدا،
سالغىلى كىگىز قېنى؟
بۇ جاندىن ئۆتۈپ كەتتى،
زالملارنىڭ قىلغىنى .

ئىزدەشكە پۇرسەت بەرمەي،
زالىم قامچىلىق چىقتى .
بۇ دەردلەرگە چىدىماي،
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى .

سادىرنىڭ تۇنجى ناخشىسى ئەنە شۇنداق ۋۇجۇدقا چىقتى .

1814 - يىل قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، قار قېلىن ياغدى . باھار كېلىشى بىلەن يەر - جاھان بىردىنلا ئېرىپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە سۇ پاتماي قالدى . قاش دەرياسىدىن تاشقان سۇلار ۋە تاغ سۇلىرى ئېتىز - ئېرىقلارنى ۋەيران قىلدى . ئاساۋ سۇ خۇدىيار يۈزى تەرەپتىن غۇلجا شەھەر قەلئەسىگە تۆۋەنلەپ چۈشۈپ، دۆڭيامۇلنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىنى ئويۇپ كىرىپ كەتتى . سېپىل يېرىلىپ دۆڭيامۇلغا دەخلى يەتتى . نەتىجىدە ھۆكۈمەت يامۇلغا سولانغان بىر قەسىم مەھبۇسلارنى رېن داربىنىڭ يامۇلى (غۇلجا شەھەر يامۇلى) غا يۆتكەپ، قالغان بىر قىسمىنى بوشىتىۋەتتى . قويۇپ بېرىلگەنلەر ئىچىدە سادىرمۇ بار ئىدى . ئۇ شۇ يىلى كۈزدە ئۆز يېزىسىغا قايتتى . سادىر ئۆزىنىڭ دۆڭيامۇلغا

قامالغانلىقى توغرىسىدا مۇنۇ قوشاقنى توقۇپ چىقتى:

سادىر دەپ ئېتىم يامان،
ئون بەش ياشتا ئاتالغان.
دەسلەپكى تۇتۇلغاندا،
دۆڭيامۇلغا سولانغان.

سادىر پالۋان

بۈگۈن تالڭ سەھەردىلا قەدىمىي ناغرىخاندىن ياڭرىغان
جۇشقۇن ناغرا - سۇناي ئاۋازى پۈتكۈل ئەتراپنى خۇش ناۋاغا
چۆمدۈردى. ناغرىخاننىڭ ئاستىنقى تەرىپىدىكى ئۆستەڭنىڭ
ئىككى قاسنىقىدىكى چىمەنلىك سەينادا ئوقەتچىلەر ئالدىن
ئورۇن ئىگىلەشكەندى. سەينادا ئادەملەر توپى بارغانسېرى
كۆپەيمەكتە ئىدى. كۈلكە - چاقچاق، ناخشا - ساز، قىقباس -
چۇقانلار پۈتۈن مەيداننى قاپلىغانىدى. ئۇزاقتىن بۇيان كۆ-
رۈشمىگەن ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇ دوستلار بۇ يەرگە جەم
بولۇپ، ھال - ئەھۋال سورىشىپ مۇڭداشماقتا ئىدى. چاچ-
لىرىنى ئۇششاق ئۆرۈگەن، گۈللۈك شايىلاردىن كۆڭلەك
كىيگەن قىزلار سۇ بويىدىكى دەرەخلەرگە ئىلەڭگۈچ سېلىپ
ئۇچۇشاتتى. ئۇلارنىڭ چۇرقىرىغان، كۈلۈشكەن ئاۋازلىرى
بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان، ئاق سۈرۈپتىن تىكىلگەن
يەكتەكلىرىنىڭ ياقىلىرىنى ئېچىۋەتكەن، يېشىل شايى پوتا
باغلىغان يىگىتلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. ئۇلار ئۆردەك
ئوۋلىغاندەك، قىز - چوكانلارنى مارىشىپ يۈرەتتى. يۇرت - يۇرت-
تىن ئەكەپلىنگەن مەكتەپ بالىلىرى ئۇستازلىرىنىڭ رىيا-
سەتچىلىكىدە تەكشى ئاۋاز بىلەن «نورۇزنامە» نى ئوقۇشات-
تى.

ھەر كىشى پەرزەنتىنى داخىل ئەيلىسە،
شول كىشى تاپۇر كامالەت ۋەھىمە يېمەي ھەر زامان.
چۈنكى ئازاد - ھۆرلۈكنىڭ نىشانىدۇر پەن - ئىلىم،
پانىي دۇنيا، جەننىتى - مەرىپەتتۇر ھەرقاچان.

بۇنىڭغا ئۇلاپلا قۇرامىغا يەتكەن بىر توپ ياشلار نورۇز
بىيىتىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

يىل بېشى نورۇز كەلدى كۈلۈپ كۈندەك،
قارا قىش، جۈت تۇماننى سۈرۈپ بىردەك.
قىز - چوكانلار ياسانغان قىزىگۈلدەك،
ھەممىنىڭ مۇرادى بىر پەيزى سۈرمەك،
بارچە خۇش خۇي مەرىكىگە كەلدى بۈگۈن.
.....

گۈرۈلدەپ ساماغا كۆتۈرۈلگەن بۇ ئاۋازلار ئىچىدە ئاجا-
يىپ جاراڭلىق، ساپ - يېقىملىق بىر ئاۋاز ئالاھىدە ئاڭلىد-
نىپ تۇراتتى. كىشىلەر ۋۇجۇدىغا ھۇزۇر بەخش ئېيتىۋاتقان
بۇ ئاۋازنىڭ كىمنىڭ ئىكەنلىكىنى بىلگۈسى كېلىپ، بىر - بىر-
دىن سورىشاتتى:

- جاراڭلاپ چىقىۋاتقان يېقىملىق ئاۋاز كىمنىڭ؟
- پاھ، كاككۇك ئاۋازىدەكلا ئاڭلىنىدۇغۇ؟
- ئاجايىپ ساز - ھە؟
- ھېلىقى سادىرنىڭ ئاۋازى بولمامدۇ.
- قايسى سادىر؟ قايسى يۈزىدىن ئۇ؟
- ھېلىقى ئۈچ چېرىككە تەڭ كەلگەن پالۋانچۇ.

سادىرنىڭ پالۋان نامىنى ئاڭلىغان، ئەمما ئۇنى كۆرمىدى.
گەنلەر ئۇنى بىر كۆرۈش ئىستىكىدە سورىشاتتى.
— قايسى ئۇ؟ ماڭا كۆرسىتىپ قويۇڭ.
— سادىر قايسىكەن؟
— ئاۋۇ يېڭى ئاق مالخاي كىيگەن يىگىت شۇ.
— پاھ، ھەممىدىن بەستلىك تۇرمامدۇ بۇ يىگىت.
كىشىلەر سادىرغا ھۆرمەت، سۆيۈنۈش ئىچىدە تىكلەتتى.
تى.

— بۇ پالۋان قوشاقنىمۇ ياخشى ئېيتىدىكەن - ھە؟ —
دېدى ئۇنىڭغا زوقلىنىپ قاراۋاتقانلارنىڭ بىرى.
— ئۆزىمۇ ئۇستا قوشاقچى.
— ئاۋازىمۇ سازكەن. . .

— ئۇ ناخشىنىمۇ شۇنداق ياخشى ئېيتىدۇ، ئادەمنىڭ
ئاڭلىسا ئاڭلىغۇسى كېلىدۇ.

چېلىشىش باشلىنىشى ھامان مەيداننى قىقاس - چۇقان
قاپلىدى. ئون نەچچە پالۋان مەيدانغا چۈشۈپ كۈچ سىناشقان.
دىن كېيىن، موللىتوختىيۈزى دېھقانلىرى ئۆزىنى قاقچۇرۇپ
بىر چەتتە ئولتۇرغان سادىرنى ئىتتىرىپ مەيدانغا چىقاردى.
ئۇلار:

— مانا بىزنىڭ پالۋىنىمىز، قېنى ئۇنىڭ بىلەن كىم
چېلىشىدۇ؟ — دېيىشتى.

سادىر مەيدانغا چۈشۈشى بىلەنلا ئۇنىڭ تاماشىسىنى
كۆرگۈچىلەر كۆپەيدى. توپلىشىپ تۇرغانلار بىر - بىرىنى
ئىتتىرىشىپ ئالدىغا ئۆتۈشكە ئىنتىلىشتى. ئۇنىڭ بىر ئۆزى
ئۈچ چېرىكنى ئۇرغانلىق ھېكايىسى باشقىلارنى چۆچۈتسە
كېرەك. ھە دېگەندە ھېچكىم ئۇنىڭ بىلەن چېلىشىمەن دەپ

مەيدانغا چۈشمىدى.

— قېنى قايسىڭلار چىقىسىلەر؟ — دېدى سادىرنى
مەيدانغا ئاچىققانلاردىن بىرى.

— مېنىڭچە، — دېدى سادىر ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋاب
كۈتمەستىن، — چېلىشىش بىرىنى بىرى يىقىتىش، يەنى
بىرى بىرىنى يېڭىش دېگەن سۆز. يىقىتقان خۇشال بولسا،
يىقىلغان ئىزا تارتىپ، كۆپچىلىك ئارىسىدا خىجىللىقتىن
باش كۆتۈرەلمەي قالىدۇ. . . شۇڭا مەن چېلىشماي باشقىچە
ئۇسۇلدا كۈچ كۆرسەتسەم نېمە دەيسىلەر؟

كۆپچىلىك يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ بىرىنچە دېيىشىنى
كۈتۈپ تۇرۇشتى. بىر يەرگە يىغىلىپ ئولتۇرغان ئاقساقاللار
ئۆز ئارا پىچىرلاشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن قەم-
رىدىن خەلىپە:

— پالۋان ئۆزى بىلىپ ماھارەت كۆرسەتسۇن، — دەپ
چوڭلار ئۈچۈن ئىجازەت بەردى. سادىر:

— ئۇنداق بولسا مەيدانغا يوغان، كۈچلۈك ئات بىلەن
ئۈچ پالۋان كەلتۈرسەڭلار، — دېدى.

سادىرنىڭ تەلىپى دەرھال ئورۇندالدى: ھارۋا شوتىسىغا
لىق كەلگۈدەك سېمىز تورۇق ئات بىلەن ئۈچ پالۋان مەيدانغا
ھازىر بولدى. ئون نەچچە ياشلاردىكى بىر بالىنى ئاتقا مىندۈ-
رۇپ ئارغامچىنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلىدى. بالا ئاتنى
قامچىلاپ ماڭدۇرغاندىن كېيىن، ئۈچ پالۋان ئارغامچىنى
تارتىپ ئاتنى توختاتماقچى بولدى. ئات باشتا قوزغىلايمىدى،
كېيىن بىر كۈچەپلا ئۇلارنى سۆرەپ كەتتى. توپلىشىپ تۇر-
غانلار پاراقىدە كۈلۈشتى. كېيىن سادىر مەيدانغا چۈشۈپ،
ئات ئۈستىدىكى بالىغا ئاتنى قامچىلاشنى ئېيتتى. ئات تازا

يورغىلاپ كېتىۋاتقاندا سادىر ئاتنى يانداپ بېرىپ ئۇنىڭ قۇي-
رۇقىغا ئېسىلدى ۋە تىرەجەپ تۇرۇۋالدى. ئات قوزغىلالمى-
دى. ئۇ خېلىغىچە كۈچەپ بېقىپمۇ سادىرنى قوزغىتالمىدى - دە،
يېڭىلىگىنىگە تەن بەرگەندەك جىم تۇردى. بۇنى كۆرۈپ تۇر-
غان خەلق توپى ھاياجاندىن تەۋرەندى. پالۋاننىڭ شەنىگە
ئالقىش ياڭرىتىپ، بارىكالا ئېيتىشتى:

— ياپىر، نېمىدېگەن كۈچ - ھە؟!

— قاراڭلار، مىخلاپ قويغاندەك تۇرۇشىنى ئۇنىڭ.

— شۇنچە يوغان ئات قىمىر قىلالماي قالدى - ھە؟!

موللىتوختىيۈزىنىڭ قىران يىگىتلىرى مەيدانغا بۆسۈپ
كىرىپ سادىرنى قۇچاقلاشتى. . .

ئاشپەزلەر ئەتىگەندىن بېرى ئەجىر قىلىپ، قېزا، قۇي-
نىڭ كاللا - پاقالچىكى، توخۇنىڭ تاشلىقى، قۇربانلىق
قوينىڭ سۈرلەنگەن گۆشى، قۇرت ۋە يەكەن، قاغىلىق جىگ-
دىلىرىنى سېلىپ ئەتكەن نورۇز ئېشى قازان - قازانلاردا
قاينىدى. نورۇز ئېشىغا سېلىنغان ئاشكۆكى، پىننە ۋە رەي-
ھاننىڭ پۇرىقى مەزىلىك پۇرايتتى. ئەر - ئاياللار ئايرىم
سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرۇشۇپ «ھەپتە سالام» (نورۇزلۇق
تائامغا بېرىلگەن دىنىي ئىسىم - ئا) نى ئىچىشىپ ئاشپەز-
لەرگە رەھمەت ئېيتقاندىن كېيىن ئۆي - ئۆيلىرىگە قايتىش-
تى.

*

*

ھىجرىيە 1230 - يىلى (مىلادىيە 1815 - يىلى)

نورۇز ئايىمى موللىتوختىيۈزىدە ئوبدان قارشى ئېلىندى.
بۇ كۈن ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۈنچە يىل بېشى بولۇپ،
ھەر يىلى 21 - مارتتا مەرىكە قىلىناتتى. ئىلى ئۇيغۇرلىرى

ئىلىنىڭ ھاۋارايىغا ئاساسەن بۇ مەرىكىنى ھەر يىلى 5 -
ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۆتكۈزەتتى. بۇ قېتىمقى مەرىكىگە سادىر -
مۇ قاتناشتى.

مەرىكە مەيدانىدا ناخشا - ئۇسسۇل، بېيىت ئوقۇش،
چېلىشش، ئات بەيگىسى قاتارلىق ئويۇنلارنىڭ ھەممىسى
بولدى. ئەمما سادىر ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا قاتناشمىدى.
ئويۇنچىلار ئۇنى ھەممە ئويۇن تۈرلىرىگە تەكلىپ قىلدى.
نېمە ئۈچۈندۇر سادىر ئۆزىنى بىر تۈرلۈك قايغۇ - ھەسرەت
ئىچىدە قالغاندەك ھېس قىلاتتى. مەيداندا ھەرقايسى يۈزلەر -
نىڭ بېيىت - قوشاقچىلىرى مۇسابىقىگە چۈشۈۋاتاتتى.

موللىتوختىيۈزلىكلەر سادىرنى كۆرسەتتى، لېكىن
يۈزبېگى ئانچە قىزىقىپ كەتمىدى. يۈزلەرنىڭ بېيىتچىلىرى
ھە دەپ يۈز بېگىگە ھەزىل قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا
موللىتوختىيۈزبېگى ئۇلارنىڭ ھەزىللىرىگە چىدىالماي قال -
دى. خەلق سادىرنى يەنە ئوتتۇرىغا چىقىشقا زورلىدى. ئۇ
ئوتتۇرىغا چۈشتى. ئۇ يەنە بىر مىنۇتچە ئۇن چىقارمىدى.
ھەممەيلەن ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشماقتا ئىدى. تۇيۇق -
سىز ئۇنىڭ كالىسىغا زالىملارغا بولغان غەزەپ - نەپرەتنى
مۇشۇ پۇرسەتتە دەۋېلىش خىيالى كەلدى.

شۇ پەيتتە موللىتوختىيۈزبېگىنىڭ ئوغلى رۇستەم ئۇ -
نىڭغا خىرىس قىلىشقا باشلىدى. يۈزبېگىنىڭ شۇملۇق يې -
غىپ تۇرغان نەزىرى سادىرغا قادالغانىدى. ئاخىر ئۇ رۇستەم
بىلەن بەسكە چۈشۈپ، ھەش - پەش دېگۈچە رۇستەمنى
ئوسال ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. خەلق تەنتەنە قىلدى. بايلار
ئاچچىق ئەلەمدە تولغىنىپ كەتتى.

— بۇ دەيۈزلەرنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ. دەۋاتقان -

لىرىنى كۆرمەيدىغان، زەھەر، زەھەر!
— يارايىسەن، سادىر. سەن بىزنى پۇخادىن چىقىرالايدى.
سەن جۇمۇ!

بۇ ئوخشاشمىغان سادالار مەيدانى بىر ئالدى. خەلق
خۇشال - خۇرام ئويناشتى. شۇنداق قىلىپ، شۇ كۈنكى
نورۇز بايرىمى ئاخىرلاشتى. يولدا كېلىۋېتىپ رۇستەمنىڭ
ناھايىتى شاش جەرەن يورغىسى ئۈستىدە گەپ قىزىپ كەت-
تى. رۇستەم:

— كىم مېنىڭ جەرەن يورغانىنىڭ قېشىغا كېلەلەيدۇ؟
ئۇنىڭ يېنىغا كېلەلمىگەن ئادەمگە ئالتۇن كەمەرلىك ئېگەر - جاب-
دۇقلىرى بىلەنلا بۇ يورغانى بېرىمەن، قېنى كىم كېلەلەي-
دۇ؟ — دېدى تەكەببۇرلىق بىلەن كېرىلىپ.

— كىچىك بېگىم، سىلنىڭ جەرەن يورغىلىرىنىڭ
قېشىغا بىز كېلەلمىگەن بىلەن كېلەلەيدىغان سادىردەك كى-
شىلىرىمىز بار، — دەپ ماختاندى ئارىدىن بىر دېھقان.
— سەن سادىرىڭغا ئېيتىپ قوي، ئاخشاملىققىلا جەرەن
يورغانى ئەكىتەلسە ئۇنىڭ بولسۇن، ئۇنداق بولمايدىكەن،
مەن ئۇنىڭ ھېۋىزە خېنىمنى كېچىلەپ ئەكىتىمەن، —
دېدى رۇستەم پوپۇزا قىلىپ.

بۇ گەپ سادىرنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. ئۇ شۇ كۈنى كەچلە-
كى قەستەن ئۇنىڭ جېنىغا تېگىش ئۈچۈن موللىتوختىيۇز
بېگىنىڭ ھويلىسىغا چۈشتى، ھويلا بوسۇغىسىدا ئىككى ئىت
ياتتتى. سادىر خېمىر ئارىسىغا ئاتنىڭ قىلىنى تىقىپ ئۇنى
دەرەخ ئۈچىغا ئارتىلدۇرۇۋالغان ئارقاننىڭ بىر ئۈچىغا باغ-
لانغان سامان سېۋىتىگە سالدى. ئىتلار خېمىرنى يېيىش
ئۈچۈن ئالدىغا چۈشۈرۈلگەن سېۋەت ئىچىگە چۈشتى. ئىتلار

خېمىرنى يېيىشكە باشلىغاندا سادىر سېۋەتنى دەرەخكە تارتىپ باغلىۋەتتى. ئىتلارنىڭ ئاۋازى ئۆچتى. سادىر ئىچكىرىدىكى ھويلىغا كىرگەندە ھويلىدا جەرەن يورغا باغلاقلىق تۇراتتى، سادىر ئەتراپنى بىر قۇر كۆزىتىپ چىقتى.

يېقىنلا يەردە ياتقان رۇستەم چالا ئۇيقۇدا كېرىلىپ قويدى. سادىر ئالدىنلا تەييارلاپ قويغان كىرىمنى خۇرجۇندىن چىقىرىپ، ئوت يېقىپ سۇپا تەرەپكە قويۇۋەتتى. قاراڭ-غۇ كېچىدە كىرىپە چوڭ بىر پارچە ئوت بولۇپ كۆرۈندى. كىرىپە يېقىنلاشقانسېرى ئەندىشلىك خىياللاردا خەۋپسىرەپ بېشىنى كۆتۈرگەن رۇستەم قورققىنىدىن «سۇبھاناللا» نى مىڭ قېتىم تەكرارلاپ، بېشىنى قايتا پۈركەپ يېتىۋالدى.

سادىر شۇ كېچە يۈزبېگى ھويلىسىدىن جەرەن يورغىنى ئاچىقىپ كوچىغا قويۇپ بەرگەندە رۇستەمنىڭ تۈنۈگۈنكى چوڭ سۆزلەشلىرىنى ئاڭلىغانلار ئۇنى كېلىشتۈرۈپ مەسخىدە رە قىلدى.

ئەل جېنىغا ياتقان «ۋاڭخۇلۇ» ئالۋىنى

شۇ ئىش بولۇپ ئەتىسلا «ۋاڭ خۇلۇ ئالۋىنى» دەپ ئاتالغان ئالۋان چىقىپ، يېزىدىكى ياراملىق ئەرنىڭ ھەممەسى كۈرەگە ھەيدەپ مېڭىلدى. موللىتوختىيۈزبېگى ئېغىر كېسەل بولۇپ ياتقان خۇشەخمەتنى قالدۇرۇپ، سادىرنىمۇ ئالۋانغا ئېلىپ ماڭدى.

1816 - يىلى ئىلى دەرياسى زور تاشقىن پەيدا قىلدى. ئۇشتۇمتۇت كەلگەن بۇ تاشقىن دەريا بويىغا سېلىنغان كۈرەگە تەھدىت سالدى. كۈرە — مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا خان تەيىنلىگەن پەۋقۇلئاددە قوماندان مىڭ رۇي گېنېرال سۈپىتىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ ئىنتايىن زالىم، ۋەھشى ئادەم ئىدى، 1760 - يىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىككى مىڭ ئۆيلۈك دېھقاننى كۆچۈرۈپ چىقىپ ئىلىغا ئورۇنلاشتۇرغان؛ غۇلجا، چىلپەڭ-زە، بايانداي، سۈيدۈڭ، چىڭسىخوزا، لوسىگۇڭ، قورغاس قاتارلىق توققۇز قەلئەنى سالدۇرۇپ، قىرىق كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق سېپىل سوقتۇرغان ۋە چاپچال، ئاقئۆس-تەڭگە ئوخشاش چوڭ ئۆستەڭلەرنىمۇ چاپتۇرۇپ، دېھقانلارنى زار قاقشاتقاندى.

«مىڭ جياڭجۇن» دېسە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ھەممىسى «خۇدا زاۋالىنى بەرسۇن» دەپ قارغايتتى. جۇڭغارىيە خانلىقىدىن قالغان موڭغۇللارنىڭ ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى يالغۇز بۇتى (كۈرەسى) ئورنىغا سېلىنغان بۇ كۈرە گېنېرالنىڭ نەزىرىدە ئالتۇن ئوردا ئىدى. ئۇنىڭغا ھازىر دەريا تاشقىنى خەۋپ تۇغدۇرۇۋاتاتتى. شۇڭا بۇ گېنېرال ھەرقايسى يۈز بەگلىرىگە: «بۇ ئوردىنى ساقلاش جانىجان ۋەزىپە، بىر ھەپتە مۆھلەت بېرىمەن، مىڭ كىشىلىك ۋاڭ-خۇلۇ ئېلان قىلىمەن، ئۇلۇغ خاننىڭ بىرمۇ ئۆيى، بىرمۇ ئادىمى چىقىم بولمىسۇن. ۋەزىپە مەن دېگەندەك ئادا بولمىسا كاللاڭلار ئېلىنىدۇ» دەپ پەرمان چۈشۈردى.

«ۋاڭخۇلۇ» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى، سۇنى كەينىگە ياندۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ. مانجۇ ھۆكۈمىتى ئىلى دەريا-سىدا يىلدا بولۇپ تۇرىدىغان سۇ تاشقىنىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن دېھقانلارنى ھەر يىلى بىر قېتىم ھاشارغا سالاتتى. بۇ، 1815 - يىلىدىن باشلاپ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان قانۇن بولۇپ بەلگىلەنگەنىدى. قانۇن بېكىتىلگەن يىلى سادىر باشلىق ھاشارچىلار خان كۈ-رەدە ۋاڭخۇلۇغا ئىشلىدى، بۇ چاغدا سۇ تاشقىنى تازا كۈچىدە يىپ كەتكەنىدى. ھاشارچىلار سۇنى ھەرقانچە قىلىپمۇ تو-سۇيالىمدى. يۈزلەردىن ھاشارچىلارغا باش بولۇپ كەلگەن يۈزبېگى، يايى، ئەمەلدارلار بۇ قىيىن ئىشقا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بىرەر ئوڭۇشلۇق چارە تاپالىمدى. ئاخىر جياڭجۇن ئوردىسىدىن ۋاڭخۇلۇغا باش قىلىپ بېكىتىلگەن ئامبالدىن مەسلىھەت ئېلىش قارارىغا كېلىشتى.

— دەرياغا بېسىلغان تۈرمەل توختىمايۋاتقان بولسا، — دېدى ئامبال كېڭەشتە، — قائىدە - يوسۇنۇڭلار بويىچە ئىش

قىلساڭلار بولىدۇ.

— چارىسىنى قىلىۋاتقان بىر ئىش بار ئىدى، — دېدى
موللىتوختىيۇزېڭى كېڭەشتە ئامبالغا يېلىنغاندەك قىلىپ، — سۇ
توختىماي قالغاندا، توختى، تۇرسۇن، تۇردى، تۇرغان ئات-
لىقلار بېسىلسىلا توختايدۇ، لېكىن...
— لېكىن - پېكىننى قويۇپ، شۇ بويىچە ئىش يۈرگۈ-
زۇلسۇن، — دېدى ئامبال كېكەچلەپ.
دەريا تاشقىنىنى توسۇش ئۈچۈن تۈرمەل مۇھىم ئىدى.
ھاشارچىلار توختىماي تۈرمەل باساتتى.
جاپالىق ئىش ئۈستىدە سادىر «تۈرمەل ناخشىسى» نىمۇ
ئىجاد قىلىپ ئۈلگۈردى:

تۈرمەلنى تۈرۈپ قويدۇق،
ھېكىم يايىدۇر باشلىق.
يايلار زۇلۇم سالسا،
بوزەك بولمىغىن قاشلىق.

تۈرمەلنى كۈچەپ باسقىن،
تۈرمەلنىڭ كۈچى كۆپتۈر.
ھەرقانچە غەيرەت قىلساق،
قورساقنىڭ جېنى يوقتۇر.

تۈرمەلنى ئېلىپ قاچسا،
دەريانىڭ سۈيى تاشقىن.
بىز تارتساق بۇ دەردلەرنى،
ئامبالنىڭ خۇيى چاشقىن.

نى مەردلەر ئۆلۈپ كەتتى،
تۈرمەلنىڭ قاشاسىدا.
جېنىمنى تىكىپ قويدۇم،
ۋاڭخۇلۇ ھاشارسىدا.

موللىتوختىيۈزبېگى بۇ قوشاقنى دەرھال ئامبالغا يەت-
كۈزدى ھەم سادىرنىڭ خەتەرلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە
تەكىتلىدى. ئامبال كېڭەش ئەزالىرىغا ئۇنىڭدىن قورقماي
ئىش بېجىرىشنى تاپشۇردى.

ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالغان موللىتوختىيۈزبېگى ئۆز يېزى-
سىدىن كەلگەن سادىرنىڭ يېقىن ئاغىنىسى توختىنى دەرياغا
تاشلىماقچى بولدى. لېكىن سادىر بۇنىڭغا قارشى چىقتى.
— توختى ئاتلىقنى دەرياغا تاشلىسا تاشقىن توختىسا،
ئۇنىڭدىن ئۇلۇغراق توختى ئاتلىقلارنى دەرياغا تاشلىغاندا،
تاشقىن تېخىمۇ ئاسان توختايدۇ. بۇ ياخشى چارە ئىكەن.
ئەمىسە، موللىتوختىنى دەرياغا تاشلىسا تاشقىن تېخىمۇ تېز
توختايدۇ دەرگاڭلار!

سادىرنىڭ بۇ سۆزى ئۇنىڭ يەنە تۇتقۇن بولۇشىغا سەۋەب
بولدى. چېرىكلەر ئۇنى شۇ زامان، چەمبەرچاس قىلىپ باغلى-
دى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ ئاغىنىسى توختىنى دەرياغا تاشلىدى.
باغلاقلىق تۇرغان سادىر ئۇنىڭغا چىدىماي مۇنداق دەپ قوشاق
توقۇدى:

دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
توختى ئاتلىقنى تاشلايدۇ.
ھاشارچى ئۇنى كۆرۈپ،
خۇدايىمغا يىغلايدۇ.

دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
خان كۈرەنى سوقماقچى.
ئەقلى يوق نادان بەگلەر
ھاشار بىلەن توسماقچى.

ياز بولسا بولار غەمكەن
ۋاڭخۇلۇنىڭ ئالۋىنى.
بۇ ھاشارغا باش بولغان
مانجۇلارنىڭ يامىنى.

بۇ ناخشىنى ئاڭلىغان چېرىكلەر سادىرنى ئىلى رېن
دارېن يامۇلىغا يالاپ ئېلىپ ماڭدى. ھاشارچىلار ئۇنىڭ
ناخشىسىنى ياد ئېيتىپ، «ۋاڭخۇلۇ ناخشىسى» دەپ ئۆزلە-
رى نام قويۇشۇپ ئېيتىشىپ قالدى.

خەلقنى ھالسىراتقان «خان ئات» ، «خان كالا» ، «خان قوي» تۈزۈمى

1814 - يىلى يېڭى بىر ئىقتىسادىي تۈزۈم ئورنىتىلغا-
ندى. بۇ تۈزۈم «دارخانلىق» تۈزۈمىدىن ھېچ پەرقى بولمى-
غان، بەلكى ئېكسپىلاتاتسىيە جەھەتتە «دارخانلىق» تۈزۈمى-
دىن ئېشىپ چۈشىدىغان «خان ئات» ، «خان كالا» ، «خان
قوي» تۈزۈمى ئىدى. بۇ تۈزۈم بويىچە ھۆكۈمەت ھېسابىد-
كى قويلار چارۋىچىلارغا تارقىتىلاتتى. بۇنىڭ بەدىلىگە چار-
ۋىچىلاردىن ھەر يىلى ھەر يۈز ساغلىقتىن توقسان تۆل، ھەر
يۈز ئەركەك قويدىن ئون قوي ئۆسۈم ئېلىناتتى. چارۋىچىلا-
رغا ئىش ھەققى ئۈچۈن قوي ھەم ئىنەكنىڭ سۈت، قېتىق-
دىن باشقا ھەق بېرىلمەيتتى. ئات - كالىلار دېھقانلارنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھېسابىغا تارقىتىلاتتى. بۇنىڭ
بەدىلىگە دېھقانلارنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى ئۈچكە بۆلۈنۈپ،
ئۈچتىن ئىككى قىسمى ھۆكۈمەتكە ئېلىناتتى. بىر قىسمى
دېھقانلارنىڭ ئۆزىگە قالاتتى. ئات - كالىنىڭ پۈتۈن يىللىق
يەم - خەشكى دېھقانلارنىڭ زېمىنىدە ئىدى. مەيلى،
«خان ئات»، «خان كالا» ياكى «خان قوي» بولسۇن،

ھەممىسىدە ئۆلگەن، يىتكەن مال - چارۋىلار دېھقانلارنىڭ قەرزىگە يېزىلاتتى. «خان ئات»، «خان كالا»، «خان قوي» زادى ئۆلمەيتتى ۋە يىتمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن پۇقرالار بۇنى «تۆمۈر ئات»، «تۆمۈر كالا»، «تۆمۈر قوي»... دېيىشەتتى. بۇ تۈزۈمنى يولغا قويۇش، مۇھاپىزەت قىلىش يۈزىسىدىن ھەر سۇمۇلغا ئون چېرىك، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ھەر يۈزىگە ئالتە چېرىك قويۇلغان بولۇپ، چېرىكلەرنىڭ تەمىنا-تى يەنىلا خەلقنىڭ زىممىسىدە ئىدى.

يەر، سۇمۇ ئوخشاشلا ھۆكۈمەتنىڭ مۈلۈكى ھېسابلىدى. سۇ سېلىقى ئۈچۈن بىرىنچى قېتىم ھەر ئائىلىگە بىر دەندىن سېلىق بەلگىلەنگەنىدى.

1818 - يىلنىڭ ئاخىرى، 1819 - يىلنىڭ بېشىدا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە چارۋا ماللار كېسەل بىلەن يۇقۇملاندى، دېھقانلارغا تارقىتىلغان «خان كالا» لاردىن ئۈچ يۈزدىن ئوشۇق كالا چىقىم بولدى. بۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋەيران-چىلىققا ئۇچراپ كېلىۋاتقان دېھقانلار ئۈچۈن تېخىمۇ زور پالاكەت ئىدى.

چىقىم بولغان كالىلار ئىچىدە خۇشئەخمەتكە بېرىلگەن ئىككى «خان كالا» مۇ بار ئىدى. بۇ ھال ئۈچ يىلدىن بېرى ئاغرىق - سىلاق، تاياق - توقماقتىن قۇتۇلالماي كېلىۋاتقان ۋە ئەللىك يىللىق قۇللۇق ھاياتىدا ئائىلىسى ئۈچۈن قىلچى-لىكىمۇ ئىقتىسادىي ئاساس تۇرغۇزالمىغان خۇشئەخمەت ئۇ-چۈن تولىمۇ ئېغىر كەلدى. بولۇپمۇ زوراۋانلارنىڭ ئۇنى ياتقان ئورنىدىن زەمبىلدە ئاچىققۇزۇپ، خالايق ئالدىدا ھا-قارەتلەپ، ئۆلگەن «خان كالا» نىڭ ھەقىقىي ئىككى كۈن ئىچىدە تاپشۇرمىسا كالىلىسى ئېلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ

پوپۇزا قىلىشلىرى تېخىمۇ جېنىغا تەگدى.
يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن سادىر بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ ۋە
كۆرۈپ چىداپ تۇرالمىدى. چۈنكى دېھقانلار «خان ئات»،
«خان كالا»، «خان قوي» تۈپەيلىدىن بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلۈۋا-
تاتتى. ئۇلار ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا چىقىپ
كېتىشكە مەجبۇر بولماقتا ئىدى. يۇرتنىڭ بۇنداق ئاياغ
ئاستى قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمايغان سادىر تۆۋەندىكى قو-
شاقنى توقۇدى:

يۇرتنى باستى غەم - قايغۇ،
ئۆي - بىساتىن ئايرىلدۇق.
خان كالا، قوي، ئات ئۈچۈن،
ئىسسىق جاندان ئايرىلدۇق.

باغلار بولدى زېمىستان،
يۇرتۇم بولدى گۆرىستان.
سەرسانلىقتا تۆكۈلەر،
يۈرەكلەردىن لەختە قان.

سادىر قانداق چىدىغاي،
خان كالا، قوي دەردىگە.
قاقمىسام مەن ئۆپكەڭنى،
كۆرۈپ تۇر خان، ئەتىگە.

يۇرت - زېمىنىدىن ئايرىلىپ ئىنسان ئاياغ باسمىغان
تاغ - ئېدىرلارغا كۆچكەنلەر ئارىسىغا سادىرنىڭ ناخشىسى

تارقالغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۇلار يېڭى خۇش خەۋەر ئاڭلىدى
ھەم پۇل - مالغا ئېرىشتى. چۈنكى سادىر ئەل ئامانلىقى
ئۈچۈن مۇھىم بىر ئىش قىلغانىدى.

ئىلى تەۋەسىگە جايلاشقان يۈزلەرنىڭ ئالۋان - سېلىق
ھەم «خان كالا، قوي، ئات» تۈزۈمىدىن ئۈندۈرۈلگەن پايدىد-
نى خەزىنىگە توپلايدىغان ئورۇننىڭ مۇقام شەھىرى ①
ئىكەنلىكىنى سادىر بىر ئامال قىلىپ بىلىۋالدى. خەزىنە
جايلاشقان ئورۇننى يۈزلەردىن چوڭ سۇ ئايرىپ تۇراتتى.
مانجۇ ئەمەلدارلىرى سۇغا ئاسما كۆۋرۈك سالدۇرغان بو-
لۇپ، بۇ يەر قاتتىق قوغدىلاتتى.

سادىر يوغان بىر ئىتنى سويۇپ ئۇنىڭ تېرىسىگە ئورد-
نىپ، كېچىدە ئاسما كۆۋرۈكتىن ھىيلە بىلەن ئۆتتى. تۈن
قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ خەزىنىچىنىڭ قورۇسىغا كىردى.
ئۇنىڭ ئىشىكى تۈۋىدە خەزىنىچىنىڭ مۈشۈكىنىڭ تالاغا چى-
قىشىنى كۈتتى، تۈن يېرىمىدىن ھالقىپ مۈشۈك تالاغا چىق-
تى خەزىنىچى مۈشۈكىنىڭ قايتىپ كىرىشى ئۈچۈن ئىشىكىنى
ئوچۇق قويغانىدى. سادىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئاستا ئۆيگە
كىرىۋالدى ۋە خەزىنىچىنىڭ بۇرنىغا كەندىرنى كۆيدۈرۈپ
پۇراتتى. ئۇنىڭ قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىد-
لىنىپ خۇرجۇن - قاقىلىرىغا ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى قاقىد-
لىدى - دە، خەزىنىچىنىڭ ئۆيىدىن بىمالال چىقىپ كەتتى.
خەزىنىدىن ئالتۇن - كۈمۈشلەرنىڭ يوقالغانلىقى توغرىد-
سىدىكى خەۋەر ئەتىسىلا ئىلى جياڭجۈنىگە يەتتى. جياڭجۈن

① VI ئىسىرلەردە «قويلۇق» دەپ نام ئالغان قەدىمىي شەھەر ئورنىغا جەنۇبىي
دەۋرىدە قايتا شەھەر سېلىنغان ئورۇننىڭ نامى «مۇقام شەھىرى» دەپ ئاتالغان (ھازىرقى
ئورنى غۇلجا ناھىيە تۇرپان يۈزى يېزىسى روزمەنتىيۈزى كەنتىدە).

پەرمان چۈشۈرۈپ «ئوغرى» نى ئىزدەشكە بۇيرۇدى. دەسلەپ
ھېچكىم ئۇنىڭ سادىر ئىكەنلىكىنى بىلمىدى. سادىر خەزىنىدە
دىن ئاچىققان ئالتۇن - كۈمۈشنى «خان كالا، قوي، ئات»
چىقىمىغا ئۇچرىغانلىكى دېھقانلارغا ئۇلار قەيەردە يۈرگەن
بولسا، شۇ ئورۇندىن ئىزدەپ تېپىپ تارقىتىپ يۈردى.

ئىسيان

ئارىدىن كۈنلەر ئۆتۈپ موللىتوختىيۈزبېگى خەزىنىگە
قول تەگكۈزگەن سادىر ئىكەنلىكىنى ئىلى جياڭجۈنگە مەلۇم
قىلدى. جياڭجۈن:

«ئۇلۇغلىرىمىزغا زىيان - زەخمەت سالغان، يامۇللىرىدە -
مىزدىن قاچقان، خەزىنىمىزنى بۇلىغان قاچاق سادىرنى تە -
رىك تۇتۇڭلار» دېگەن مەزمۇندا قايتا يارلىق چۈشۈردى.
يۈزلەردە چېرىكلەر تېخىمۇ كۆپەيدى. بۇلاش - تالاش، ئۇرۇش -
چېپىشلار ئەۋج ئالدى. ئاخىر قېرىنداشلىرىنىڭ چېكىۋاتقان
خورلۇق ئازابىغا چىداپ تۇرالمىغان سادىر ئۆزىنى ئاشكارىلىدە -
دى. ئۇ غەزەپ - نەپرەتنى باسالماي زالىم بەگلەرنىڭ
زۇلۇمىغا قارىتىپ مۇنداق قوشاق توقۇدى:

بۇ چاقۇ يامان چاقۇ،
ئۆزلەرنى خار ئەيلىگەن.
بەگ - خوجامغا شە بېرىپ،
يۇرتنى دەسسەپ چەيلىگەن.

يامۇلغا يالاپ ماڭدى،
شۇم چاقۇ بىلەن بىزنى.

ئىچى كۆيمەس زالىملار،
تۆكتى قان - يېشىمىزنى.

چاقۇ بىلەن يۈزبېشى،
ئامباللىققا سايلاندى.
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
ئاغزى، بۇرنى مايلاندى.

زالىملار زاماندا،
ئەلنى قىيىندى خانلار.
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى،
ئاقماس ئۈچۈن كۆپ قانلار.

1819 - يىل 11 - ئاينىڭ ئاخىرى، چېرىكلەر سادىرنى
شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدىلا تۆمۈر قەپەسكە سېلىپ كۈرە يامۇلىغا
ئەكەتتى. شۇ چاغدا مەيداندىكى پۈتۈن دېھقانلار ئۇ ئېيتقان
«چاقۇ ناخشىسى» نى بىرمۇ بىر يادقا ئېلىۋالدى.
دېھقانلار سادىرنى ئېلىپ ماڭغان ھارۋا ئارقىسىدىن يول
بويى ئەگىشىپ ماڭدى. ئۇلار سادىرغا تۇخۇم، قايماقلارنى
يوللۇق تۇتۇشتى. خۇدىيارىيۈزىگە كەلگەندە سادىرنى بىلىدە-
غان بىرنەچچە دېھقان ھارۋا يېنىغا كېلىشىگە چېرىكلەر ئۇ-
لارنى ساۋاپ قاتتىق زەخمىلەندۈردى. بۇنى كۆرگەن سادىر
چىداپ تۇرالماي ھارۋا ئارقىسىدىكى ئاتلارنى يېشىۋەتتى.
ئاتلار قاچتى. چېرىكلەر ئاتلارنى قوغلاپ كەتتى. سادىر بۇ
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەپەسكە سېلىنغان قۇلۇپنى تولغاچ
ئېچىپ قاچتى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى قومۇشلۇققا يوشۇرۇند-

دى. چېرىكلەر ئۇنى تۇتالمىدى. خان يامۇلىدىن چىقىرىل-
غان ئەسكەرلەر، ئۇنى ناھايىتى تەسلىكتە تۇتتى، بۇ قېتىم
سادىرنىڭ بۇرىندىن زىخچا ئۆتكۈزۈپ، زەنجىر بىلەن سۆرەپ
ئېلىپ مېڭىشتى. كۈرە يامۇلىغا كەلگۈچە ئۇنىڭ ئۈستۈشى
قىپقىزىل قانغا بويالدى. ئۇ زالىملارنىڭ ۋەھشىيلەرچە قىي-
ناشلىرىغا تۆۋەندىكى قوشاقلىرى بىلەن جاۋاب بەردى:

مېنى يالاپ ئېلىپ ماڭدى،
بۇرۇنمغا سېلىپ زىخچا.
ئۈستۈرسەڭمۇ قايتماسمەن،
ئاق خان ئىشلىگەن مىخقا^①.

قەپەسكە سولىۋەتتىڭ،
تۆت تەرەپكە قارايمەن.
ئۆزۈم بۇندا گۇۋاھ بەندە،
بۆلبۈل بولۇپ سايىرايمەن.

مېنى سىنىماق بولغان،
خان جياڭجۇن چېغى چاغلىق.
ھەرقانچە زۇلۇم سالساڭ،
ئوغۇل بالىمەن، خاڭرۇق.

1820 - يىل كۈزدە، سادىرنى كۈرە يامۇلىدىن ئۈرۈم-
چى يامۇلىغا ئىككىنچى قېتىم قەپەسكە سېلىپ ئېلىپ ماڭ-

① رۇس مىخى دېگەن مەنىدە.

دى. تەلكە تاغلىرىغا كەلگەندە، ئۇ قەپەس ئىچىدە توختىماي
ناخشا ئېيتىپ قوشاق توقۇدى:

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مېنىڭ ئەسلى ماكانىمدۇر.
نېمە قىلساڭ قىل جياڭجۇن،
سېنىڭ سورار زامانىڭدۇر.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مەردلىك ياغار چىرايىدىن.
مېنى كۆرمە ئۆلۈمتۈك سەن،
چاپنىمنىڭ ياماقىدىن.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
بېشى كۆكنى قۇچاقلايدۇ.
سەن جياڭجۇن بەگ خار كۆرمە،
مېنى ئەل - يۇرت ئۇلۇغلايدۇ.

شۇنداق قىلىپ سادىر 1823 - يىلىغىچە توپتوغرا ئۈچ
يىل ئۈرۈمچى يامۇلىدا ياتتى.

ئۈرۈمچى يامۇلىدىن قېچىش

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سادىرنى ئۆز يۇرتىدىن ئاي-رىپ، ئۈرۈمچى يامۇلىغا قاماپ قويۇپمۇ ئۇنىڭ قايناپ تۇرغان ئىسيانكار روھىنى بوشاشتۇرالمىدى. ئۇ ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە ئېزىلگەن ھەر مىللەت پەرزەنتلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ئۇلارنىڭ كۈرەش سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلىدى، نەزەردائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلۇمى يالغۇز موللىتوختىيۇزىدىلا ئەمەس، ۋەتەننىڭ ھەممىلا يېرىدە بار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. ئۆزى ياشاۋاتقان زېمىننىڭ «ئىلى ئالەم» بىلەنلا چەكلەنمەيدىغانلىقىنى بىلدى. شۇنداقلا مەھبۇسلارغا ئۆزىنىڭ ھېچنەمىدىن قورقماسلىقى، مەردلىكى، باتۇرلۇقى، ناخشىچى ھەم قوشاقچىلىقى بىلەن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ تۈرمىدە ئىجاد قىلىپ ئېيتقان «بىر مەسلەك ناخشىسى» مۇنداق ساقلىنىپ قالغان:

كۆزۈمنى ئېچىپ قويدى،
ئۆزگە يۇرت قاياشلارى.
تۇغقاندىنمۇ چارىكەن،
بىر مەسلەك باغاشلارى.

زىندان ئىچى قاراڭغۇ،
چىراغ نۇرى يورۇتالماس.
بىز تۇغقانلار بىر بولساق،
تۆمۈر چىشلار پاتالماس.

ھېلىم - سېلىم بىر تۇغقان،
تاغ ئارتىلىپ سىز چىققان.
تەيپۈنەملىك يارانلار،
بىز بىر يەردە ئۇچراشقان.

خان جياڭجۈننىڭ يامۇلى،
بىزنى قىلدى بىر تۇغقان.
بىر ياقىدىن باش چىقسا،
دۈشمەن بولىدۇ يەكسان.

كېيىن ئۇ تۈرمىدە بىللە ياتقان خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى
يەن سېن، فى تامۇ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭلىق ھېلىم - سېلىم -
لار بىلەن بىر كېچىدە تۈرمىدىن قېچىپ چىقتى. يەن سېن،
فى تامۇلار ماناستىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا يو-
شۇرۇنۇپ يۈردى.

ھېلىم - سېلىم، سادىرلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىش
ئۈچۈن يول راسخوتلىرىنى ھازىرلىيالمىي خىلمۇخىل ئىشلارنى
قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ھەقتە سادىر مۇنداق قوشاق
توقۇدى:

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
ئۆز يۇرتقا كېتەلمىدۇق.
ھەرقانچە قىلغان بىلەن،
مەقسەتكە يېتەلمىدۇق.

قونغان يېرىمىز تاشلىق،
قىيىندى قورساق ئاچلىق.
تىلماچلىق قىلىپ بەزەن،
بولۇۋالدۇق چېرىك باشلىق.

1826 - يىل كۈزدە گەنسۇ، شەنشى ئۆلكىلىرىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئۇ- نىڭ تەسىرىدە يەن سېن، فى تامۇلار 1827 - يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا ئۈرۈمچى ھەم ماناستىكى خەلقنى تەشكىللەپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. بىر قىسىم خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى قاچقاندا سادىر ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئىلىغا قايتىپ كەلدى.

قازانچى جىلغىسىغا يىغىلغان «قاچاق» لار

1818 - يىلىدىن باشلاپ ئىلى ۋىلايىتى بويىچە تاغقا قاچقانلارنىڭ سانى ئەللىك كىشىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. قازانچى ساپ ھاۋالىق ۋە بېكىنىشكە ئەپلىك بىر جاي ئىدى. ئېگىز داۋان، تار ساي، قېلىن چاتقاللىققا جايلاشقان بۇ جاي «قاچاقلار» نى چېرىكلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ئوبدان مۇھاپىزەت قىلالايتتى.

«قاچاقلار» قازانچىغا ئورۇنلاشقاندىن بېرى تەشكىللەنمەلىگەنىدى. چۈنكى ئۇلارغا باشچى بولىدىغان ئادەم تېخى ئۇلارنىڭ ئىچىدە يوق ئىدى. پەقەت ياشتا ھەممىدىن چوڭ ھەم نامرات تۆمۈرچى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئۇچتۇر-پانلىق قاۋۇل چامباشچى مامۇت «قوتاز» لا: «تۇغقانلار، مۇشۇنداق يېتىۋېرەمدۇق» دەپ قويايتتى، ئۇنىڭدىن ئارتۇق بىرنەمە دېمەيتتى. مامۇت قوتاز بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا ئېزىلگەن، خورلانغان، سەرسانلىق ئازابىنى يەتكۈچە تارتقىنىغا ھەم ئۆزىنىڭ يەتمىش بەش ياشقا كىرىپ قالغىنىغا قارىماي ئىنتايىن تېتىك، ساغلام ئىدى. ئۇ ئون توققۇز يېشىدا چارەك پاتمان تۆمۈرنى كۆتۈرۈپ، «قوتاز» دەپ نام ئالغان. 1759 - يىلى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىغا قاتناشقان،

شۇ قوزغىلاڭدىن كېيىن مانجۇلارغا ئەسرگە چۈشۈپ ئىلىغا ھەيدەلگەن، ئۇ تۈرمىدىن قېچىپ، يەنە قولغا چۈشۈپ، چېرىكلەر تەرىپىدىن كەينىگە ياندۇرۇلغان يېرىدە سادىر ئۇنىڭغا ئۇچراپ قېلىپ، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان؛ شۇنداقلا ئۇنى قازانچى جىلغىسىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

سادىر بىلەن قەشقەر قوزغىلاڭچىسى ھېلىمىنىڭ بىللە كېلىشى قازانچى «قاچاق» لىرىنى ئىنتايىن خۇشال قىلىۋەتتى. بولۇپمۇ ئىككىيلەننىڭ يولدا چېرىكلەردىن بىرنەچچىنى ئۆلتۈرۈپ ئولجا ئالغان قورال - ياراغ، ئات - ئۇلاغلىرىنى توپقا ئۆتۈنۈپ بېرىشى ئۇلارنى تېخىمۇ ئىلھاملاندۇردى. — مانا ئەمدى بىزگە باشلىقمۇ تېپىلدى، — دېدى مامۇت قوتاز خۇشال بولۇپ، — قورال - ياراغمۇ كەلدى. ئەمدى قىساس ئېلىشىمىز كېرەك.

ھەممەيلەن ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى ۋە سادىرنى ئۆز-لىرىگە باشلىق قىلىپ، قىساس ئېلىش يولىدا قەسەمىدا قىلىشتى. سادىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە دەسلەپكى قەدەمدە بىر-نەچچە ئون ئۆڭكۈردىكى «قاچاقلار» دىن قوزغىلاڭچىلار ئەتراپى تەشكىللەندى. بۇ چاغدىكى ئەترەتنىڭ ئاساسىي بازىسى — قازانچىدىكى ئۆڭكۈرلەر ئىدى. بۇ يەر 1760 - يىلى جەنۇب-تىن كۆچۈرۈلگەنلەر ئورۇنلاشقان تاشئۆستەڭ مەھەللىسىدە نىڭ تۆۋەن قىسمى ئىدى. ئۆڭكۈر بولسا شۇ يەردىكى تاغ تىزمىسىدىن بىر يۈز ئەللىك مېتىر تۆۋەنگە جايلاشقان. ئۇنىڭ يېنىدىن بىر يۈز ئەللىك مېتىر ئېگىزلىكتىن چۈشكەن دېغان شارقىراتما ئورۇن ئالغان، ئەتراپى بولسا كەڭ مەيدان ئىدى. ئۇنى «قاچاقلار» ھەم كېيىنكى كىشىلەر «سادىر ئۆڭكۈرى» دەپ ئاتاشقان. چۈنكى سادىر باشلىق بولغان كۈندىن ئېتىبارەن بۇ ئۆڭكۈرنى ئوق - دورا، قورال - ياراغ،

يېمەكلىك ساقلايدىغان ئامبار قىلىپ بېكىتكەن، ئۆزىمۇ تولا
چاغلاردا بۇ ئۆڭكۈردە ئىش بىجىرگەن. بۇ ھەقتە ئۇ مۇنداق
قوشاقلارنى توقۇپ، ناخشا ئېيتقان:

تاش كامىرىدا ياتسام،
ھۇۋقۇشلار ئۇۋام دەيدۇ.
مەن بۇندا گۇۋاھ بەندە،
بالىلىرىم نېمە يەيدۇ.

ئۆڭكۈر باشىدىكى قاردىن،
بىر يەڭ سۇ چۈشۈر پەسكە.
ئېگىزدە ماكان تۇتۇق،
ئەزىزلەر بىزدىن پەستە.

تاش كامىرىدا ياتسام،
دەيدۇ «سادىر ئۆڭكۈرى».
چېرىكلەر قوغلاپ چىقسا،
قېزىلار بۇندا گۆرى.

گۈلماڭا بىلەن ئېلىشىش

سادىر ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمغا ئۆزى باشلامچىلىق قىلدى. ئۇ بۇ چاغدا چامباشچى مامۇت قوتازدىن ئۆگەنگەن قىرىق خىل ھۈنرىنى كۆرسەتتى. ئادىمى ئاز ھەم تەجرىبىسىز قوزغىلاڭچىلار، كۆپ چىقىمغا ئۇچرىدى، شۇ سەۋەبلىك سادىر يەككە ئېلىشىش ئۈچۈن مەيدانغا ئۆزى چۈشتى. دەل مۇشۇ پەيتتىن پايدىلانغان داربەن ئۇنى تىرىك تۇتۇشنى بۇيرۇق قىلدى. لېكىن چېرىكلەر سادىرنىڭ خىل-مۇخىل گۇمپىلىرىنى كۆرۈپ تولىمۇ قورقۇپ كېتىشكەچكە، ئۇنىڭ يېنىغا بېرىشقا جۈرئەت قىلالىمىدى. بۇيرۇقنى پەقەت شىبە لىيەندىن گۈلماڭا دېگەن شىبە چېرىك قوبۇل قىلدى. داربەن بۇ جىددىي پەيتتە قاچاقنى قاچاققا سېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ گۈلماڭا غەلىبە قىلسا باغلاقلىق ھېۋىزىدە خانىنى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىدىغانلىقىنى، نام - مەنەسپمۇ بېرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. گۈلماڭا ئىككى قىلىچنى ئىككى قولغا ئېلىپ سادىر بىلەن يەككە ئېلىشىشقا چىقتى. ئۆڭكۈر ئاستىدىكى سەينادا بولۇۋاتقان مانجۇچە گەپلەردىن سادىر تولۇق خەۋەر تاپقاچقا، ئۆزى بىلەن ئېلىشماقچى بولغان گۈلماڭانىڭمۇ ئۆزىدەك «قاچاق» لىقىغا ئىشىنىپ ئۇنىڭغا يول قويدى ھەم بىرىنچى بولۇپ گەپ ئاچماق تۈگۈل، قولغا قىلىچمۇ ئالدى، باغلاقلىق ھېۋىزىخاننى كۆرۈپ تۇرسىمۇ ئۇنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ئويلىنىمىدى. دەسلەپ گۈل-

ماڭا ئۇنىڭغا قىلىچ ئوردى. سادىر ئۆزىنى قوغداپ ئۇنىڭ قىلىچىنى سۇندۇرۇۋەتتى. گۈلماڭا ئىككىنچى قېتىم قىلىچ ئوردى. سادىر ئۇنىمۇ سۇندۇردى. چولاق قىلىچتا داجىپ قالغان گۈلماڭانىڭ دارپىن ئالدىدا ئازار يېمەسلىكى، «قاچاق-نىڭ قاياشى قاچاق» ئىكەنلىكىنى ئويلىغان سادىر ئۆزىنىڭ ساق قىلىچىنى ئۇنىڭغا بەردى. گۈلماڭا ئۇنىڭ بىلەنمۇ ئامال قىلالىمىغاندا، ئاخىر ئۆز قولىنى ئۆزى كەينىگە تۇتۇپ «قا-چاق بولغانلىقىڭ ئۈچۈن سەن ئۆزۈڭ قولىمنى باغلا» دەپ قولىنى باغلاتقۇزدى - دە، ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى. گۈلماڭا سادىرنى تۇتقانلىقى ئۈچۈن لىيەن باشلىقى بولدى ۋە ھېۋىزد-خانغا ئېرىشتى. سادىر ھېۋىزخان بىلەن تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇپ خوشلاشتى:

بۇ تاغلار تونۇش تاغلار،
مەڭگۈگە ئاداشمىدۇر.
قول سالسا سېلىۋەرسۇن،
قاچاقلار قاياشمىدۇر.

ھەيۋەتلىك قىيا تاشلار،
يامغۇر سۈيىدە يېرىلار.
سەن تۇرساڭ تىك باغلاقلىق،
سادىرنىڭ قانداق چىدار.

قاشنىڭ قارىسى سەندە،
ئۆزۈڭدىن ئۆكسۈپ يۈرمە.
قارا خان بىلەن ئۇنى،
مەڭگۈلۈك ئاداش كۆرمە.

قۇمۇل يامۇلىدا

1828 - يىل قىش، مانجۇ ھۆكۈمىتى سادىرنى خان كۈرە يامۇلىدىن قۇمۇل خان يامۇلىغا يۆتكىدى. سادىر ئىكەنچى قېتىم قەپەسلىك ھارۋىغا سېلىنىپ تەلەكە تاغلىرىدىن ئۆتتى. ئۇ قىشنىڭ جاندىن ئۆتىدىغان سوغۇق شىۋىرغانلىرىدىن قەپەسلىك ھارۋىدا ئولتۇرۇپ قوشاق قېتىپ ئۆتكۈزدى:

يىلان باغرىدەك يوللار،
يۇرتۇمنىڭ ئىز قاشقىسى.
ماڭا قىلچە بىلىنمەس،
ئەل ئىشقىدىن باشقىسى.

تەلەكە تاغلىرى دەيدۇ،
تەڭرى تاغلىرى دەيدۇ.
قارا خانغا دەرد تۆكسەڭ،
بىردەملىك لەببەي دەيدۇ.

تارتقىنىم جەبىر - زۇلۇم،
مىڭ ئۆلۈپ تىرىلدىم مەن.
دەرد كەلسە كېلىۋەرسۇن،
يولۇم ھەق كېرىلدىم مەن.

قش، بوران، شىۋىرغاندا،
ناخشامغا رۇجەك ياخشى.
جېنىمدىن ئۆتۈپ كەتتى،
تۆمۈر ھارۋا داق - دوقى.

سادىر يەنە يول بويى خوتۇن - بالىلىرىنى سېغىنىپ
قوشاق توقۇپ ماڭدى:

سادىر دەپ ئېتىم قالدى،
داڭزىدا خېتىم قالدى.
خېتىمنى ئوقۇپ باقساڭ،
بەش بالام يېتىم قالدى.

مېنى قۇمۇلغا پالايدۇ،
ھېۋىزخان توقاچ ياققىن.
بەش بالام يېتىم قالدى،
تېنەتمەي ئوبدان ياققىن.

بەش بالامنىڭ ئىچىدە،
چوڭى پەننامە ئوقۇيدۇ.
مېنى مويىتۇڭزىدا چاپسا،
تېنىمنى قاغا چوقۇيدۇ.

ئاققان قانلىرىم قىزىل،
تامچىسىغا قۇياش خىجىل.
بىر ئەمەسمەن ئەل ئىچىدە،
مىڭلاپ چىقار سادىر، بىل.

سادىرنىڭ مىنگەن ئېتى،
ساغرىسىدا ئالىسى.
ئىلىدا خوتۇن قالدى،
قۇچىقىدا بالىسى.

سادىر 1828 - يىلىدىن 1830 - يىلىغىچە ئىككى يىل
قۇمۇل خان يامۇلىدا ياتتى. بۇ يەردىمۇ ئۇ كۆپلىگەن بىگۇناھ
مەھبۇسلار بىلەن ئۇچراشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سادىرغا
ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن مەھبۇس گاڭباقى ئىدى. گاڭبا-
قى قۇمۇللۇقلار ئىچىدىكى تورپاقلار ئۇرۇقىدىن بولۇپ،
ۋاڭنىڭ ياسىقىغا مەڭگۈ دارخان بولغان قۇل ھىۋەيدۇلنىڭ
يالغۇز ئوغلى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ئوۋچىلىق قىلاتتى.
ياز كۈنلىرى باغداشتا، قىش كۈنلىرى لاچۇقتا ئوۋ قىلاتتى.
ئۇ ئون سەككىز يېشىدا بىر يولۋاس بىلەن ئېلىشىپ پۈتۈن
ئون ئىككى تاغ ئارىسىدا داڭق چىقارغانىدى. مانا شۇنداق
تاغۇ تاش ئارىلاپ يۈرگەن بۇ پالۋان يىگىت ئاتىسىنىڭ دار-
خانلىقتا نېمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتقانلىقى بىلەن ئانچە ھېسابلا-
شمايتتى.

بىر كۈنى، ئۇ تاغدىن چۈشۈپ ئوردا قوۋۇقى يېنىغا
كەلگەندە بىر توپ ئادەمنىڭ قەپەستىكى يېڭى كېسىلگەن
باشقا قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ كېلىپلا باشنىڭ ئۆز
ئاتىسىنىڭ بېشى ئىكەنلىكىنى تونۇۋالدى - دە، شۇ يەردە
تۇرغان دورغىدىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ، باشقا چېرىكلەرگە ئې-
تىلدى. شۇغىنىسى، يالغۇز كېلىپ قېلىپ، قولغا چۈشۈپ
زىندانغا تاشلاندى. سادىر زىنداندا ئۇنىڭ تەقدىرىنى ئاڭلاپ،
ئۇنىڭ ھالىغا ئېچىنىپ مۇنداق قوشاق توقۇدى:

قۇمۇل دېگەن يەردىمۇ،
قازان قۇلىقى تۆت ئىكەن.
زالىم تۇڭچىسى بەگلەر
زۇلۇمىدىن ئۆلگەن كۆپ ئىكەن.

كاللىكېسەر جاللاتنىڭ،
قولدا نەيزە - قىلىچ.
خان داۋزىسى ئالدىدا،
كاللىغا باسار بىدىش.

خان داۋزىسى ئالدىدا،
كۆردۈم بىگۇناھ بىر باش.
ئوغلى ئۇنىڭ گاڭباقى،
ماڭا بولدى قېرىنداش.

ئۇلغا يىغان قوشۇن

سادىر ۋە گاڭباقىلار قۇمۇلدىن قايتىپ كەلگەن كۈنى
ئىلى مەدرىس جامەسىدە تالىپلار خەتىدىن ئۆتۈۋاتقان بىر
قېتىملىق يىغىلىشقا قاتنىشىپ قالدى. ئەمدىلا ئون ئۈچ
ياشقا قەدەم قويغان بىر بالا تالىپنىڭ جاراڭلىق ھەم تەسىر-
لىك خەتىسىنى ئاڭلاشتى. جامائەت بالىنىڭ ئەقىللىقلىقى
ھەققىدە غۇلغۇلا قىلىشتى. سادىر بىلەن گاڭباقى سۈرۈشتۈ-
رۇپ، بالىنىڭ موللا يۈسۈپ دېگەن بىر مەرىپەتپەرۋەر كى-
شىنىڭ ئوغلى موللا بىلال ئىكەنلىكىنى بىلىشتى. ئۇلار:

زۇلۇم بىلەن ئۆتتى خەلقىم،
زۇلۇم ئىچىدە چېكىپ پەرياد.
چىقتى بۇ يولدا كۈر مىڭ،
سادىر ئوخشاش نىياز - پەرھاد.

غازاتقا بەل باغلىماق مەھكەم،
سېلىق - ئالۋاندىن خالىي ياشايمىز.
نىيازىلارغا جور بولۇپ ماڭىساق،
خان تەختىنى ئۆرۈپ تاشلايمىز.

دېگەن شېئىرنىڭ بالا تالىپنىڭ ئاتىسى موللا يۈسۈپ تەرىپىدە.
دىن توقۇلغانلىقىنى ئاڭلىدى. لېكىن سادىر ئۆزى توغرىسىدە
دا بىر نەرسە ئېيتىمىدى. شۇ كۈنى كەچلىكى ئۆز يۇرتى
موللىتوختىيۈزىگە قايتتى، ئۇ يۇرت بوسۇغىسىغا قەدەم قو-
يۇپلا «ئامان بارمۇ؟» دېگەن قوشاقنى توقۇدى:

ئاتىدىن يېتىم قالغان،
ئانىدىن يېتىم قالغان.
يېتىم قالغاندا مەن ئالغان،
ھېۋىزەم ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئېتىم ئاچ قالدى،
بىر تۇتام سامان بارمۇ؟
ئاغزىمغا ئىلىم سالغان،
ئۈستۈم ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئاتقا نان بەرگەن،
تورۇق ئاتقا چۆپ بەرگەن؟
سادىر ئۈچۈن جان بەرگەن،
ھېۋىزەم ئامان بارمۇ؟

ئۆيىنىڭ تۈرىدە تۇرۇپ،
چاشقانىنى ماراپ ياتقان.
كالا گۆشىنى تەڭ يېگەن،
مۈشۈكلىرىم ئامان بارمۇ؟

بوسۇغامنى بېسىپ ياتقان،
جاپايىمنى تولا تارتقان.
كېچە - كۈندۈز قاۋاپ ياتقان،
بويناقلىرىم ئامان بارمۇ؟

چوڭ ئاكىمنىڭ بالىلىرى،
مېنى كىچىك دادام دەيدۇ.
مېنى كىچىك دادام دېگەن،
قۇلۇنلىرىم ئامان بارمۇ؟

ئوقۇردا كىشىنەپ تۇرغان
تورۇق ئېتىم ئامان بارمۇ؟
جاپايىمنى تولا تارتقان،
ھېۋىزەم ئامان بارمۇ؟

ئالتىنچى ئاينىڭ ۋاقتىدا،
مېۋە - چېۋە پىشىدۇ.
ئۆزى پىشىپ، ئۆزى چۈشكەن،
ئالما - ئۆرۈك ئامان بارمۇ؟

1835 - يىلىدىن 1840 - يىلىغىچە سادىر قازانچىدىكى
قوزغىلاڭچىلار ئەترىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، تەرەپ - تە-
رەپتە كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ باشچىلىرى
بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئەترەت ئەزالىرىنى كۆ-
پەيتتى. تاغلاردا پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ باردى. بۇ جە-
رياندا ئۇ يەنە كۈرە يامۇلى ھەم ئىلى يامۇلىغا ئۈچ قېتىم

سولاندى. ئۇچىلا قېتىمدا ئۆز قوشۇندىكىلەر تەرىپىدىن قۇتۇلدۇرۇلدى. بۇ جەرياندا «سادىر پالۋان ناخشىلىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان قوشاق - ناخشىلارنى يۇرت - يۇرتتا ئېيتىپ، خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئېڭىنى ئۆستۈردى. ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك نامىنى تەرەپ - تەرەپكە تارقاتتى. ئۇنىڭ قوشۇنىغا شەھەر - يېزىلاردىن ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەلگەنلەرمۇ قوشۇلدى. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق قوشاق توقۇدى:

بۇغدايچى دېمەڭ بىزنى،
قەشقەرلىك دېمەڭ بىزنى.
تۇغقاننى بۆلۈپ تاشلاپ،
ئۆز كۆرمەڭ ئەزىزلەرنى.

تاغنىڭ ئارقىسى دەيدۇ،
ئىلىخو دېگەن يەرنى.
شە ئايرىپ ئاللايمىسەن،
بوينۇڭدىكى سالمىنى.

ئۆستەڭنى چېپىپ قويدى،
مەمتىمىن ھېكىم باشلىق.
خان جياڭجۈننى يوقاتساق،
بىزنىڭ بولىدۇ ئاشلىق.

مالخاي بىلەن ئالداش

سادىر قۇمۇلدىن قايتىپ كېلىپ قازانچىدا بىر زامان پاناھلانغاندىن كېيىن، بالىلىرىنى كۆرۈپ چىقىش ئۈچۈن يېزىغا چۈشكەنىدى. دۈشمەننىڭ ئايغاچچىلىرى بۇ خەۋەرنى شۇ كېچىسىلا شەھەرگە يەتكۈزدى. تاڭ ئالدىدا يېتىپ كەلگەن چېرىكلەر سادىرنى ئۇخلاپ ياتقان يېرىدىن تۇتۇپ كېتىپ، دۆڭيامۇلغا قامدى. ئۇ بىرەر ئايچە ياتقاندىن كېيىن بۇ يامۇلنىمۇ تېشىپ قاچتى. بۇ سادىرنىڭ دۆڭيامۇلنى ئىككى كىنچى قېتىم تېشىپ قېچىشى ئىدى.

سادىر دۆڭيامۇلدىن قاچقاندا ئەتراپنى تاڭ ئالدىدىكى قاراڭغۇلۇق باسقانىدى. ئۇ يالڭايغ ئىدى. تاڭ يورۇغچە شەھەردىن يىراقلاپ ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن پۇتتىغا تاش پېتىپ، تىكەن سانجىلىسىمۇ پەرۋا قىلماي، خۇدىياريۇ-زى يېزىسىغا قاراپ قېچىۋەردى. ئۇ بەزىدە ھارۋا چاقى كاتاڭ قىلىۋەتكەن يولغا، بەزىدە بۇغدايلىرى ئاللىقاچان ئورۇۋېلىنغان ئېڭىزلىققا چىقىپ قالاتتى. ئۇ مىڭ بىر مۇشەققەتتە خۇدىياريۇزى يېزىسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ساي بويىغا بارغاندا تاڭ يورۇپ قالدى. ئۇ ئەمدى سايىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ يول ئالدى. ئۇ بۇ ساي يولى ئارقىلىق غول ئىچىگە كىرىۋېلىشنى ئويلايتتى.

سادىر شۇنى قىياس قىلاتتىكى، كۆزەتچىلەر ئۇنىڭ قاچقانلىقىنى تاڭ يورۇغاندا سېزەلەيتتى. ئۇلار سادىرنىڭ قاچقانلىقىنى دارىنلىرىغا خەۋەر قىلىپ ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاتلىنىپ چىققىچە خېلى ۋاقىت ئۆتەتتى. سادىر شۇنىڭغىچە غول ئىچىگە كىرىۋېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما ئۇ كۆزلىگەن يېرىگە يەتمەي تۇرۇپ، چېرىكلەرنىڭ قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى تۇيۇپ قالدى. يىراقتا ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تېۋىشى ئاڭلاندى. ئۇ يۈگۈردى، تاپىنىغا تاشلار، چاۋا - چاتقاللار پېتىپ ئاغرىتىۋەتتى. تىنىقىمۇ تېزلىشىپ ھاسىراپ قالدى. لېكىن، ئۇ چىشىنى چىشىغا بېسىپ يۈگۈرىۋەردى. كۆزەتچىلەر سادىرنىڭ قاچقانلىقىنى ئۇ مۆلچەرلىگەن ۋاقىتتىن بۇرۇنراق سېزىشكەندى. شۇڭا چېرىكلەر تاپ باستۇرۇپ كېلىپ قالدى، سادىر كۆزلىگەن غولغا كىرمەي تۇرۇپلا چېرىكلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپ قالدى. ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تېۋىشى تېخىمۇ يېقىندىن ئاڭلىنىشقا باشلىدى. سادىر پات - پات كەينىگە قاراپ يۈگۈرۈشنى داۋام ئەتتى. ئۇ بىر چاغدا بىر ئاتنىڭ ھەممىدىن تېز كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. غول ئاغزىغا يېقىنلاپ قالغان سادىر ئاخىرقى قېتىم ئارقىسىغا قارىغاندا، ھېلىقى ئاتلىق يېقىنلاپ كېلىپ قالغانىدى.

سادىر غولغا كىردى. ئۇ تاشلىقتا يۈگۈرۈپ كېتىۋېتىپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قارايتتى، يوشۇرۇنغۇدەك بىرەر جاينىڭ ئۇچراپ قېلىشىنى تىلەيتتى، لېكىن قېرىشقاندەك بۇنداق ئەپلىك جاي ئۇچرىمايتتى.

سادىرنىڭ ئالدىدا بىر دۆڭ كۆرۈندى. ئۇ دۆڭگە چىققاندا تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ قالدى - دە، يېقىنلاپ قالغان

چېرىك ئۇنىڭغا ئوق چىقاردى. خۇداغا شۈكۈر، ئوق تەگمە. چېرىك مىلتىقىنى ئىككىنچى قېتىم ئوقلىغىچە سادىر دۆڭىدىن چۈشۈپ بولدى. دېمى سىقىلىپ كېتىۋاتقان سادىر توساتتىن ئوڭ تەرەپتىكى ئارچىنى كۆرۈپ قالدى. ئارچا كەڭرى يېيىلىپ ئۆسكەندى. سادىر ئويلىنىپمۇ تۇرماي ئۆزىنى ئارچىلىققا ئاتتى ۋە ئۇنىڭ ئارىسىغا كىرىپ يوشۇرۇ. نۇۋالدى. شۇ ئارىلىقتا ئۇنىڭ كاللىسىغا بىر ئەقىل كەلدى. ئارچا چىغىر يولغا يېقىنلا يەردە ئىدى. ئات چوقۇم شۇ يولدىن ئۆتىدۇ دەپ پەرەز قىلدى سادىر. چېپىپ كېلىۋاتقان چىلان تورۇق دۆڭىگە چىقتى. چېرىك سادىرنىڭ تاشلىقتا غايىب بولغانلىقىنى سېزىپ، ئاتنى توختاتماقچى بولۇپ يۈگەننى تارتىۋىدى، بولمىدى. تېز كەلگەن ئات دۆڭىدىن بېشىدىنى ئوڭ تەرەپكە بۇرغانچە چۈشۈپ كەتتى. ئۇ ئارچىغا يېقىنلاپ كەلگەندە سادىر چېرىكنى ئاتتىن تارتىپ چۈشۈر-مەكچى بولۇپ، لوڭغىدە ئورنىدىن تۇرۇۋېدى، ئۈرگۈپ كەت-كەن چىلان تورۇق سولغا قاچىمەن دەپ ئارچا شاخلىرىغا پۇتلىشىپ يېقىلدى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن سادىر ئاتقا ئېتىلدى، ئۇ چېرىكنى ئۇرۇپ ھوشسىزلىنىۋېردى - دە، ئۇنىڭ مىلتىق، ئوق - دورىلىرىنى ئالدى. ئاندىن چىلان تورۇقىنى مىنىپ، غولنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچتى.

چىلان تورۇقىنىڭ قومۇش قۇلاقلىرى تىككىدە قاتۇرۇپ قويغاندەك تۇراتتى. بۇرۇن تۆشۈكلىرى بىر كېرىلىپ، بىر تارىياتتى، خارتىلىداپ تىناتتى. تۇياقلىرى تاشقا تەگكەندە چىققان ئاۋازلار ھاۋادا جاراڭلايتتى. ئۇ قۇيۇندەك تېز چاپاتتى. سادىر ئۇنى پات - پاتلا بېقىنىداپ دېۋىتەتتى. تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ «قوغلا، توت...»

دېگەن ئاۋازلىرى ئەمدى خېلىلا يىراقتا قالدى، ھەتتا بىر - ئىككى پاي ئوق ئېتىۋىدى، ئوقلىرى سادىرغا يەتمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار قوغلاشنى بولدى قىلىدىغاندەك ئەمەس ئىدى.

سادىر يەنە بىر دۆڭگە دۇچ كەلدى. دۆڭنىڭ ئاستى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ساي ئىدى. چىغىر يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تاغ تېرەكلىرى، ئارىلاپ چېتەن، مويىل دەرەخلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سايىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى يانتۇلۇقتا بىرنەچچە تۈپ قارىغاي بار ئىدى. سادىر توساتتىن قارىغايلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى قورام تاشلارنى كۆردى - دە، ئاتىنىڭ بېشىنى شۇ ياققا بۇرىدى. بىر شېخى ئېگىلىپ ئۈچى يەرگە تەككەن مويىلىنىڭ تۈۋىگە بارغاندا ئاتتىن چۈشتى. بۇ ئاتنى يوشۇرىدىغان ياخشى جاي ئىدى. ئۇ ئاتنى مويىلىنىڭ ئېگىدەلىپ تۇرغان شېخىغا باغلىدى، ئاياغلىرى دىرىلدەپ تۇرغان چىلان تورۇقنى ئەمدى پەستە تۇرۇپ كۆرگىلى بولمايتتى. سادىر قارىغاي تەرەپكە ئۆرلەپ چىقىپ كېلىۋېتىپ، ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازىنى ئاڭلىدى. قوغلاپ كېلىۋاتقانلار ئىككىنچى دۆڭدىن چۈشمەكچىدى. سادىر قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلىدەپ تىپ ئۆزىنى قېرى قارىغايىنىڭ دالدىسىغا يوشۇردى. ئۇ يەردىن چېرىكلەر ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى، چېرىكلەر يىدىگىرىمچە بار ئىدى. ئۇلار سادىرنىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتۈپ كەتتى - دە، خېلى ئۇزاپ بېرىپ توختاشتى. ئۇلار سادىرنىڭ ئۈستۈمتۈت غايىب بولۇشىدىن ئەجەبلىنىپ تۆت تەرەپكە سەپ-سېلىپ قارىشاتتى. تۇيىقى قىزىغان ئاتلار بىر ئورۇندا تۇرمايتتى، تىزگىن سېرىپ پۇشقۇراتتى، ئالدى ئاياغلىرىنى تىك كۆتۈرۈپ ئۆرىدەيتتى، قايسىبىر ئاتنىڭ كىشىنى ئاڭلىدى. سادىر يوشۇرۇپ قويغان چىلان تورۇقمۇ ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرغاندەك كىشىنىدى.

چىلان تورۇقنىڭ كىشىنى ئاڭلىغان چېرىكلەر ئات-
لىرىنىڭ بېشىنى بۇراشتى. ئەمدى سادىر يوشۇرۇنۇپ تۇرۇ-
ۋەرسە بولمايتتى. چېرىكلەر ئۇنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرى-
نى بىلىۋالسىلا ئۇنى تۇتۇشقا ئۇرۇنۇشى چوقۇم ئىدى. شۇڭا
سادىر ئۇلار بىلەن ئېلىشىشقا تەييارلاندى. قارىغايىدىن يىراق-
لاپ، چەكمەن تونىنى بىر قورام تاشقا ياپتى. ئۇنىڭ ئۈستى-
گە چاققانراق تاشتىن بىرنى تىكلەپ، مالىخىنى كىلدۈر-
دى. قورام تاش بەئەينى تىزلىنىپ ئولتۇرغان ئادەمگە ئوخ-
شىدى. سادىر ئۇ يەردىن يىراقلاپ، يەنە بىر قورام تاشنىڭ
كەينىگە يوشۇرۇندى. بۇ يەردىن سايىنى ئېنىق كۆرگىلى
بولاتتى. ئۇ مىلتىقنى ئوقلاپ، دۈشمەننىڭ تاشقا يامىشىپ
چىقىشىنى كۈتۈپ ياتتى.

سادىرنىڭ مالىخىنى كۆرگەن چېرىكلەر چۇقان كۆتۈ-
رۈشۈپ، دۆڭگە قاراپ ئات سېلىشتى. مالىخاغا قارىتىپ
ئوق ئېتىشتى. ئۇلار ئۆز تىللىرىدا:

— ئەنە قاچقۇن، ئەنە، ئەنە... ئۇنى يارىدار قىلىپ
تۇتايلى... بېشىغا ئاتماڭلار... ئۆلمەيدىغان يېرىگە... — دەپ
ۋارقىرىشاتتى.

ئوقلار پالڭ - پۇڭ قىلىپ ئېتىلىپ تۇراتتى، تاشقا
تەگكەندە «جىژ - جىژ» قىلىپ ئاۋاز چىقىراتتى. ئەجەبلى-
نەرلىكى شۇكى، مالىخا شۇ پېتى تۇراتتى. بۇ ئىشنىڭ
سەۋەبىنى چۈشىنەلمىگەن چېرىكلەر چۆچۈشۈپ، ھەر خىل
ئويىدا بولۇشتى.

— ياپىر، مۇنداقمۇ ئادەم بولىدىكەن - ھە! شۇنچە ئوق
تېگىپمۇ ھېچنېمە بولماي پەرۋاسىزلا تۇرىدۇغۇ.
— دېمىدىمۇ، ئۇ ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس دەپ. ئۇ
يېقى جەنۇب، بۇ يېقى شىمالدىكى قاچاقلار بىلەن سوقۇشۇپ

يۈرۈپ، بۇنداق يامان قاچاقنى كۆرمەيتتىكەنمەن. . .
— ئاغىنىلەر، بىر قىسمىمىز ئۇنىڭغا يوشۇرۇنچە يې-
قىنىلىشايلى، بولمىسا ئۇ بىزنى قىرىۋېتىدۇ.
دېگەندەك، سادىر چەنلەپ تۇرۇپ ئېتىشقا باشلىدى.
چېرىكلەر ئالدىنقىلىقىنى شۇ چاغدىلا بىلدى. لېكىن سادىر-
نىڭ قەيەردە تۇرۇپ ئېتىۋالغانلىقىنى دەرھال بىلىشەلمىدى.
چېرىكلەر ھوشىنى تېپىپ بولغۇچە ئۈچ چېرىك ئاتتىن غۇ-
لاپ چۈشتى. يۇقىرى ئۆرلەشكە يېتىنالمىغان چېرىكلەرنىڭ
ئاتلىرى كەينىگە يانغىلى تۇرۇۋېدى، سادىر ئورنىنى يۆتكەپ
مالخىيى كىيدۈرۈلگەن تاش تەرەپكە يۈگۈردى. ئۇنى كۆر-
گەن چېرىكلەر:

— ئەنە، ئەنە ئۇ قاچقۇن! — دەپ ۋارقىراشتى.
چېرىكلەر يەنە ئاتلىرىنىڭ بېقىنىغا تېپىپ يۇقىرى ئۆر-
لەشكە مەجبۇر بولۇشتى. سادىر قورام تاش دالدىسىدا يوشۇ-
رۇنۇپ يېتىپ، چېرىكلەرنى بىر - بىرلەپ چەنلەپ ئاتقىلى
تۇردى. . .

ئۇرۇش ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. سادىر بەشچە چېرىكنى
يەر چىشلەتتى، يەنە شۇنچە چېرىكنى يارىدار قىلدى. يېرىم
كۈچى تالاپەتكە ئۇچرىغان چېرىكلەرنىڭ ئىچىگە قورقۇنچ
چۈشتى ئۇلار ئالدى - كەينىگە قارىماي تىكىۋەتتى.
ئۇلار چېكىنىپ كۆزدىن غايىب بولغاندا، سادىر ئولجى-
غا چۈشكەن قاشقىلىق چىلان تورۇقىنى مىنىپ، قازانچى
جىلغىسىغا قاراپ يول ئالدى.

قاراڭغۇ چۈشكەندە قازانچىدا بىرنەچچە يەرگە گۈلخان
يېقىلدى. شۇ گۈلخانلارنىڭ بىرىنىڭ ئەتراپىدا سادىر ئۈنچە
كىشى بىلەن چۆرىدەپ ئولتۇراتتى، لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان
ئوتنىڭ قىزغۇچ شولىلىرى ئۇلارنىڭ يۈزىنى قىزارتىپ يو-

رۇتۇپ تۇراتتى. بۈك - باراقسان قارىغايزارلىقتىن كۆتۈرۈ-
لۇۋاتقان ئوت ئۇچقۇنلىرى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ يۇلتۇزلارغا
قوشۇلۇۋاتقاندا مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى. .
سادىر ئەتراپىدىكىلەرگە بۈگۈن سەھەر دۆڭيامۇلىدىن
قانداق قاچقانلىقى، چېرىكلەرنى قانداق ئالدىغانلىقىنى قىزد-
قارلىق قىلىپ سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى. ئۇ چېرىكلەر بىلەن
قانداق سوقۇشقانلىقىنى سۆزلىگەندە مۇنۇ قوشاقنى ئېيتتى:

قار كېچىپ تولا مېڭىپ،
ئۆتۈكۈمنى ھۆل قىلدىم.
تاشقا مالخاي كىيگۈزۈپ،
چېرىكلەرنى گۆل قىلدىم.

بۇ قوشاقنى ئاڭلىغۇچىلار ھۇزۇرلىنىپ كۈلۈشتى.
— ياشا، پالۋان، ياشا!
— ئۆلمە، ھوي!
— پاھ كېلىشتۈرۈپسەنغۇ...، — دېيىشتى ئۇلار سا-
دىرنى ماختاپ.

ئەل قىساسى مەنەل ھەق

مەمتىمىن ھېكىم بىلەن خالزات ھېكىم ئۆز ئەجىلى بىلەن ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ كېتىپ، كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىۋاتقان غۇلجا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە يېزىلار ھاكىم - بەگسىز قالدى. سېلىقنى تۆلىيەلمەي قازانچى جىلغىسىغا قېچىپ بېرىۋالغۇچىلارمۇ بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلىدى. ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن، پات - پات چېرىك چىقىرىشنى كار قىلدى. چېرىكلەر ئازراق چىقسا قاچاقلار سوقۇشاتتى. چېرىكلەر كۆپلەپ چىقسا ئۇلار تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتەتتى. چېرىكلەر قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇلار يەنە قازانچى جىلغىسىغا بىر - بىرلەپ قايتىپ كېلىشەتتى. سەللا سەۋەنلىك ئۆتۈلسە، كۈرەدىكى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلايدىغان يانغىن پەيدا بولۇشى كۆرۈنۈپلا تۇراتتى. ئىلى جياڭجۈنى بۇنى ياخشى چۈشىنەتتى. ئۇ ئىلىنىڭ بەگسىز قېلىۋېرىشىمۇ شۇنداق يانغىنغا سەۋەبچى بولۇپ قېلىشى مۇقەررەر دەپ ئويلايتتى. شۇڭا ئۇ ئىلىغا كىمنى ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يوليورۇق سوراپ بېيجىڭ خانىغا خەت ئەۋەتتى. بېيجىڭ خانىدىن يارلىقمۇ كەلدى. شۇ كۈنى ئىلى جياڭجۈنى مەسلىھەتچى دارېن - ئەمەلدارلىرىنى ئۆز ئوردىسىغا يىغىپ، خاننىڭ يارلىقىنى

ئوقۇپ بەردى. خان يارلىقىدا ئىلىنى ھاكىمبەگسىز قالدۇ.
رۇشقا بولمايدىغانلىقىنى، جەنۇبتىن ئىلىغا ئاھالە يۆتكەشتە
كۆرسەتكەن خىزمىتى تۈپەيلى خان تەرىپىدىن ئىلىغا تۇنجى
بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن مۇسا گۇڭ ئەۋلادىنى ئىزدەپ تې-
پىپ، ئىلىغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەش لازىملىقىنى ئېيت-
قانىدى. جياڭجۈن يارلىقىنى ئوقۇپ بولۇپ، ھۇزۇرىدا ئول-
تۇرغانلارغا بىرمۇ بىر قاراپ چىقتى - دە:

— خاننىڭ يارلىقىنى ئاڭلىدىڭلار... قېنى مۇسا گۇڭ
ئەۋلادىنىڭ قەيەردىلىكىنى قايسىڭلار بىلىسىلەر؟ — دەپ
سورىدى. ئوردا ئىچىدە غۇلغۇلا باشلاندى. جياڭجۈن كۈرە
دارېنىڭ گېپىگە قىزىقىپ قۇلاق سالدى.

— بىر چاغدا ياگۇر دېگەن تۇڭگان بىلەن مەزەمزات
دېگەن قۇتراتقۇچى بىر ئۆيدە ياتقانىدى. ئۇلار تۈرمىدىن
قاچقاندا ياگۇر قېچىپ قۇتۇلۇپ، مەزەمزات قوللىمىزغا چۈش-
كەندى. بىز ئۇنى سوراق قىلغاندا دېگەن بىر گېپى ئېسىم-
گە كېلىۋاتىدۇ، جانابلىرى، دېسەم قانداق؟

جياڭجۈن ئۇنىڭ دۇدۇقلاپ سۆزلىشىدىن خاپا بولغان
بولسا كېرەك، چاچراپ ئورنىدىن تۇردى. بۇ ھالدىن چۆچۈ-
گەن كۈرە دارېنى جياڭجۈنگە قورقۇپ قارىدى، باشقىلارمۇ
تىمتاس بولۇپ بىر - بىرلىرىگە قاراشتى. كېيىن ھەممەي-
لەننى ھەيران قالدۇرۇپ، جياڭجۈننىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم
كۆرۈندى، ئۇ كۈرە دارېنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە:

— قېنى، قېنى سۆزلە، قانداق سۆز بولسا مۇشۇ
ئورۇندا دېگىنىڭ ياخشى، — دېدى.

— مەزەمزات دېگەن بىرىمنى سوراق قىلغان يەردە
مەنمۇ بار ئىدىم، — دېدى كۈرە دارېنى جياڭجۈننىڭ ئىجازىدە.

تىدىن كېيىن، — ئۇ، مەن ئادىشىپتىمەن، مېنى كەچۈر-
سىلە، جانابلىرى، مەن ئەسلى ئۇنداق يامان، تېگى پەس
ئادەملەرنىڭ نەسلى ئەمەس ئىدىم. مەن خانغا خىزمەت كۆر-
سەتكەن، مۇسا گۇڭ ئەۋلادى بولمىمەن، دېۋىدى، جانابلىرى.
— ھە، مۇسا گۇڭ ئەۋلادى بولمىمەن دېگەن، دەمسىنا؟
ئۇھازىر قەيەردە؟

— جانابلىرى، زىندانلار يېتىشمەي، ئۇ مىس كانغا
پالانغان. ھازىر شۇ يەردە ئىشلەۋاتىدۇ، — دېدى كۈرە
داربىنى دۇدۇقلاپ.

— بۇيرۇق، مەزەمزات قايتۇرۇپ كېلىنسۇن!
جياڭجۇن غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى زېن
داربىن بىلەن ئۇزاق سۆزلەشتى. مەزەمزاتنى ئىلىغا ھاكىم-
بەگ قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، قازانچىدىكى قاچاقلارنى
تەلتۆكۈس قولغا چۈشۈرۈشتە، ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىش
توغرىسىدا خۇپىيانە مەسلىھەتلەشتى. . .

مەزەمزات مىس كانىدىن قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ئىلىنىڭ
بېگى قىلىپ تەيىنلەنگەن كۈنلەردە ئىلىدا قۇرغاقچىلىق بو-
لۇۋاتاتتى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرى بولۇشىغا قارىماي، قۇياش
قىزدۇرۇپ تۇراتتى. يامغۇر ياغمىغىلىمۇ ئۇزاق ۋاقىت بو-
لۇپ قالغانىدى. شۇڭا مەزەمزات غۇلجا شەھىرىنىڭ يېنىدى-
كى ئالتۇنلۇق دېگەن يەردە چوڭ زاراخەتمە ئۆتكۈزۈپ، خۇدا-
دىن يامغۇر تىلىمەكچى بولۇپ، ھەرقايسى يېزىلارغا خەۋەر
قىلدى. ھەتتا قازانچى جىلغىسىدىكىلەرگىمۇ خەۋەر يەتكۈ-
زۈپ، سادىرنى ئۆز ھەمراھلىرىنى باشلاپ كېلىپ، زاراخەت-
مىگە قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى.

قازانچى جىلغىسىنىڭ ئوچۇقچىلىق يېرىدە سادىر ئۆز

ھەمراھلىرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. تۇيۇقسىز مە-
زەمزاتنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى يېتىپ كەلدى. ئولتۇرغانلار
ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۇ كىشى بىلەن تىنچ - ئامانلىق سورا-
تتى. مەزەمزاتنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى سادىرغا كېلىش مەقسى-
تىنى پىچىرلاپ ئېيتتى. خەۋەر مۇنداق ئىدى: «6 - ئاي-
نىڭ 10 - كۈنى ئالتۇنلۇقتا چوڭ زاراخەتمە ئۆتكۈزۈش
باھانىسى بىلەن يىغىلىپ، ئىلى جياڭجۈننىڭ قارشى قوزغى-
لاڭ كۆتۈرىمىز.»

سادىر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئويلىنىپ قالدى: «مەزەمزات
مىس كانىدىن تېخى يېقىندىلا قۇتۇلۇپ، بەگ بولغان تۇرسا،
قانداقلارچە قوزغىلاڭ ئۇيۇشتۇرماقچى بولۇپ قالغاندۇ؟»
ئەتراپتىكىلەرمۇ سادىرغا تىكىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار سا-
دىرنى ئويلىاندۇرۇۋاتقان ئىشنىڭ نېمىلىكىنى بىلىشكە تەقەز-
زا بولۇۋاتاتتى. سادىر ئاخىرى مەزەمزاتنىڭ تەكلىپىنىڭ
مەزمۇنىنى ئۇلارغا ئېيتىپ بەردى، بىرەيلەن مەزەمزاتنىڭ
ئەلچىسىنى مېھمان قىلىش ئۈچۈن بىرەيلەن ئۆڭكۈرگە باش-
لاپ كەتكەنىدى. كۆپچىلىك ئارىسىدا بۇ ئاجايىپ خەۋەر
ھەققىدە غۇلغۇلا باشلىنىپ كەتتى.

— مەن مەزەمزاتقا ئىشەنمەيمەن.

— بىر بالاسى بولمىسا سايدا قۇيرۇق نەقىلۇر، دەپتە-
كەن، جياڭجۈن تېخى تۈنۈگۈنلا مىس كانىدىن قۇتقۇزۇپ
بەگ قىلغان ئادەم، ئەجەبا ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق
قوزغىلاڭ كۆتۈرگۈسى كېلىپ قاپتۇغۇ؟ بۇنىڭ چوقۇم بىر
بالاسى بار ئىش جۈمۇ.

— بۇ بىر قىلتاق دەڭلار، قىلتاق.

— ئۇنداق دەپ كىرمىسەكمۇ بولماس.

مەرھۇم دادىسى قەمىردىن خەلىپىنىڭ ئىزىنى بېسىپ
بالا ئوقۇتۇۋاتقان شەمشىدىن خەلىپە مەزەمىزاتنىڭ «زاراخەتە-
مە» ئۆتكۈزمەكچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، سادىرغا
خەۋەر قىلىش ئۈچۈن قازانچىغا كەلگەنىدى. سورۇندا ئۇمۇ
بار ئىدى، ئۇمۇ سۆز قىستۇرۇپ پەرىزىنى ئېيتتى:

— ماڭا يازغان خېتىدىمۇ يامغۇر تىلەپ زاراخەتەمە ئۆت-
كۈزۈش باھانىسى بىلەن كۆتۈرۈلۈپ، دەپتۇ. بىراق بۇ
خەتكە ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ، مېنى بۇنداق گۇمانغا كەل-
تۈرگەن ئىش مۇنداق: خەتتە كۆتۈرۈلۈشنىڭ تەييارلىقى
توغرىسىدا ھېچقانداق گەپ يوق، شۇڭا ئۇ ئاشۇنداق دەپ
سىلەرنى ئالداپ، جياڭجۈنگە تۇتۇپ بەرمەكچىمىكەن، دەپ
گۇمان قىلىمەن.

— شۇنداق، — دېدى سادىر ئۇنىڭ پەرىزىنى قۇۋۋەت-
لەپ، — مەزەمىزاتنىڭ نېمە ئىش قىلماقچى ئىكەنلىكىنى
بىلگىلى بولمايدۇ، يەنە كېلىپ ئوردىدىكى ئادەملىرىمىزدىن
بۇ توغرىدا ھېچقانداق خەۋەر ئالالمىدۇق. لېكىن شۇنداق
دەپ ئالتۇنلۇققا چۈشمەسەكمۇ بولماس، ئاۋۋال پۇختا تەييار-
لىق قىلىپ چۈشەيلى. ئۇ يەردىمۇ ئاللا بىزگە يار بولغاي.
بۇ يەردە بۇنداق يېتىمۋەرگەندىن نېمە پايدا؟ بەلكىم مەزەمىزات
ئەل قايغۇسى ئۈچۈن راستتىنلا زاراخەتەمە ئۆتكۈزمەكچى بول-
غاندۇ ياكى شۇنداق دەپ بىزگە توزاق قويماقچىدۇ، كۆرۈپ
باقايلى.

ئەتراپتىكىلەر سادىرغا قايىل ئىدى، شۇڭا سورۇندىكى-
لەر ئىچىدىن ئۇنىڭ سۆزىگە زىت گەپ قىلغۇچىلار بولمى-
دى.

1858 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قۇياش نەيزە

بويى كۆتۈرۈلۈش بىلەنلا زېمىننى قىزىتىشقا باشلىدى. كۆكتە ئالاقانچىلىكمۇ بۇلۇت يوق ئىدى، زېمىن گويا قىزدى. تىلغان تونۇر... ھەممە نەرسە ھازىرلا كۆيۈپ كېتىدىغان. دەك تۇيۇلاتتى. دەل - دەرەخلەرمۇ قاتۇرۇپ قويغاندەك ياكى سىزىلغان رەسىمدەك جىمجىت تۇراتتى.

قۇياش تىكلەشكەندە زېمىن تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. شۇ. ئا زاراخەتمىنىڭ ئاساسلىق ئادەملىرى — يۇرت كاتتىلىرى ئالتۇنلۇققا كۈن قايرىلغاندىن كېيىن كېلىشتى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار بۇلاققا يېقىن جايدا، چىمەنلىكتە ئولتۇرۇشقانلىرىغا قارىماي ئىسسىپ، تەردىن ئارامسىزلىنىپ كەتتى. قارا پە. رىجە كىيىپ ئاق سەللە ئورغان مەزەزاتىنىڭ ئىككى يېنىدا ئىسراپىل، موللا شاۋكەتكە ئوخشاش يۇرت كاتتىلىرى مە. زەزاتقا ئوخشاشلا جۈپ تىز بولۇپ ۋە سەل مۈكچىيىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار ئارىلاپ باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، شەھەر تەرەپكە قاراپ قويۇشاتتى. جامائەتتىن خېلى نېرىدا ئوچاقلار قېزىلىپ، داش قازانلار ئېسىلغانىدى. ئۇ يەردىن كۆكۈچ ئىس ئۈزۈلمەي ئۆرلەپ تۇراتتى. بۇلاق بېشىدىن خېلى نېرى. دىكى دەرەخلەرگە ئات - ئېشەكلەر باغلانغان بولۇپ، ئېشەك. لەرنىڭ ھاڭراشلىرى قۇلاق - مېڭىنى يەيتتى.

بىر ئازدىن كېيىن شەھەردىن سەللە ئورغان، ئون - ئون ئىككى ياشلاردىكى بالىلارنى ئەگەشتۈرۈۋالغان خەلىپە، ھاپىزىلار چىقىپ كەلدى. ئۇلار سورۇندىن ئورۇن ئېلىشتى. قازان بېشىدا بىر توپ كىشىلەر ئىشلەۋاتاتتى. ئۇلار كىشى. لەر زاراخەتمىگە ئاتاپ ئەكەلگەن توخۇ، ئۆردەك، غاز قاتار. لىقلارنى سويۇپ، قازانلارغا تاشلىشاتتى. قازانلاردا گۆشمۇ، گۈرۈچمۇ، ئۈنمۇ، ئىشقىلىپ زاراخەتمىگە ئاتاپ ئەكەلگەن

نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى پۇرۇقلاپ قايىناپ مەزىلىك پۇراق تارقىتىپ تۇراتتى. بۇ يەر گويا بازاردەك، بالىلار قىيا - چىيا قىلىشىپ يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشەتتى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن داش قازانلاردىكى تاماقلار جامائەتكە تارتىلدى. تاماقتىن كېيىن زىكرى - سۆھبەت باشلاندى، كېيىن قۇرئان تىلاۋەت قىلىندى.

جامائەت تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، تاش ساناپ ئايەت ئو- قۇيتتى.

ئېگىلىگەن كۈن بارغانسېرى پەسلىمەكتە ئىدى. سادىر ۋە باشقا قاچاقلار بولسا تېخىچە كۆرۈنمەيتتى. بۇ ھال مەزە- زاتنىڭ كۆڭلىدىكى ئەندىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتمەكتە ئىدى. تېخىمۇ يامىنى، ئوڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىسراپىل ئۇنىڭغا پات - پات قەھرى بىلەن قاراپ قوياتتى. ئۇنىڭ بۇ قاراشلى- رىدا «سەن بىز - جياڭجۇننىڭ ئادەملىرىنى ئالدىماقچىمۇ؟ سادىر زارەخمەتمىگە كېلىدىغان بولدى، دېگەن خەۋىرنىڭ يال- غان بولىدىغان بولسا كۆرگۈلۈكۈڭ بار...» دەۋاتقاندەك ئىدى. جياڭجۇننىڭ سۈرلۈك چىرايمۇ ھېلىدىن - ھېلىغا مەزەمزاتنىڭ كۆز ئالدىغا ئايان بولاتتى. ئۇمۇ مۇنۇ سۇ ئامبىلى ئىسراپىلغا ئوخشاش قەھرىلىك قاراۋاتقاندەك تۇيۇلات- تى. «ئەجىلىم جياڭجۇننىڭ قىلىچىدا ئەمەستۇ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ دەككە - دۈككە ئىچىدە، — ئۇلۇغ ئاللا، مېنى پاناھىڭدا ساقلىغايسەن، تەلەپلىرىمنى ئىجاۋەت قىلغايسەن، سادىرنى مۇشۇ سورۇنغا كەلتۈرگەيسەن...»

مەزەمزات بىر چاغدا جامائەتكە بىر - بىرلەپ قاراپ، ئوردىدا ئىشلەيدىغانلاردىن ئەلى، ئابدۇرۇسۇل (ئابدۇرۇ- سۇل سادىرنىڭ پادا باققان چاغدىكى دوستى بولۇپ، ئۇنىڭ

مۇساگۇڭ ئەۋلادى بىلەن يىراق بولسىمۇ تۇغقانچىلىق مۇنا-
 سىۋىتى بولغاچقا، ھاكىمبەگ ئوردىسىغا ئەكىلىۋالغانىدى)
 لارنىڭ سورۇنغا ئەمدىلا كېلىپ، جامائەتنىڭ ئارقىسىدا ئول-
 تۇرغانلىقىغا كۆزى چۈشتى - دە، جۇدۇنى تۇتتى. مەزەم-
 زات ئۇ ئىككىسىنىڭ سادىر بىلەن ئالاقىسى بارلىقىنى ئاڭ-
 لىغانىدى. ئۇلار بۈگۈن بۇ يەرگە نېمىشقا كېچىكىپ كەل-
 دى. قەيەرلەرگە بېرىپ كەلدى؟ بۇ بىر سىر، كىشىدە
 گۇمان قوزغايدىغان ئىش ئىدى. مەزەمزا ئويلىغانىپىرى
 سەپراسى ئۆرلەيتتى، ئۇنىڭ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ،
 ئابدۇرۇسۇل بىلەن ئەلنىڭ ياقىسىدىن ئالغۇسى ۋە نېمە
 ئۈچۈن كېچىكىپ كەلگەنلىكىنى بىلگۈسى كېلەتتى. بىراق
 زاراخەتمە سورۇنىدا يىراق - يېقىندىكى يېزىلاردىن كەلگەن
 شۇنچە كۆپ جامائەت ئالدىدا، ئۇنداق قىلىش مۇمكىن ئەمەس
 ئىدى. ئىسراپىلمۇ ئۇنى ئورنىدىن قوزغالغىلى قويمايتتى،
 ئەلۋەتتە. ئۇ دەرغەزەپكە كەلدى. ئىچ - ئىچىدىن تىتىردى.
 يەنە ئوغرىلىقچە ئالدى - كەينىگە قارىدى. جامائەت بۇرۇنقى-
 دىنمۇ كۆپەيگەندەك كۆرۈندى. نېمىشقىدۇر، ئەھۋال باشقى-
 چە تۇيۇلاتتى. ئۇنىڭ دەككە - دۈككىسى تېخىمۇ كۈچەيدى.
 ئەسىر نامىزىنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى، ئەمما
 مەزەمزا ئەسىرىنى ئۆتەش لازىملىقىنى ئېغىزىدىن چىقىرىش-
 قا جۈرئەت قىلالىمىدى. چۈنكى ئۇنىڭغا ئىسراپىل زەھەرلىك
 تىكىلىپ تۇراتتى. ئۇ ئاخىرى مەزەمزانىڭ قۇلىقىغا پىچىر-
 لىدى:

— قېنى ئۇلار - ھە؟

— ھېچ... ھېچ كەلمەيۋاتىدۇ، تەقىسىر... كېلىپ قالار...، —
 دېدى مەزەمزا دۇدۇقلاپ.

— جياڭجۈننىڭ سۆزى ئېسىڭىزدىمۇ؟

— ئېسىمدە، تەقسىر، ئېسىمدە...

مەزەزات جياڭجۈن دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ شۈركۈنۈپ كەتتى. چۈنكى جياڭجۈن: «بىلىپ قوي، بۇ سەن ئۈچۈن بىر سىناق، نەسلىڭنىڭ يولىدىن ماڭمەن، ئىلىنىڭ ھاكىمىيىتى بولۇپ قالسىمەن دېسەڭ، پۇقرا ئالدىدا ئىناۋەتتىكى ئۆستۈرىدىغان بۇ زاراخەتمىگە بىز ئىزدىگەن كىشىلەرنى ئەلدۈرسەن. ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىش قىلىپ، بىرەر يامانلىقنى كۆزلىسەڭ كاللاڭ ئېلىنىدۇ...» دېگەندى.

— ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ ھازىرغىچە كەلمەسلىكىنى نىمەدەپ چۈشىنىش مۇمكىن، تەقسىر؟

ئىسرائىلنىڭ بۇ تەئەددىسى مەزەزاتنى ئېسىگە كەلتۈردى. ئەمما ئۇ ئىسرائىلنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي ئالدى - كەينىگە ئالاقزادە بولۇپ قارىدى. جامائەت ئارىسىدىكى كىيىنشى ئوسال بىر قىسىم كىشىلەرگە كۆزى چۈشتى. ئۇلارنىڭ توپا - چاڭ باسقان چىرايلىرى جىددىي كۆرۈنەتتى. قاپقى تۈرۈلگەن بۇ كىشىلەر مەزەزاتقا سۈرلۈك تىكىلىپ قارىشاتتى. كېيىن ئۇنىڭ كۆزىگە جامائەتنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالغان چېرىكلەر كۆرۈندى. «سادىر كەلگەن بولسا كېرەك. مۇنۇ تەلەتى سۆرۈن كىشىلەر ئۇنىڭ ئادەملىرىدەك قىلىدۇ، — دەپ ئويلىدى مەزەزات تېنى شۈركۈنۈپ تۇرۇپ، چۈنكى ئۇ بىر ئازدىن كېيىن جامائەتنىڭ پاتىپاراق بولۇپ قېچىشى مۇمكىنلىكىنى خىيالدىن ئۆتكۈزگەندى، — چېرىكلەر شۇنىڭ ئۈچۈن قورشاۋاتسا كېرەك...»

ئەمدى زاراخەتمىنى ئاخىرلاشتۇرۇش لازىم ئىدى. چېرىكلەر شۇنىڭدىن كېيىنلا سادىر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى

تۇتماقچىدى. ئۇلار دۇئا قىلماي تۇرۇپ سادىر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى تۇتۇشقا كىرىشسە، جياڭجۇن بىلەن مەزەمزاتنىڭ قەستى ئاشكارىلىنىپ قېلىشى بۇ ھەرىكەت مۇسۇلمانلارنى تېخىمۇ قاتتىق غەزەپلەندۈرۈپ، ئومۇمىي ئىسيانغا ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. مەزەمزاتنىڭ بۇ قارشىغا جياڭجۇن قوشۇلغانىدى. شۇڭا مەزەمزات زاراخەتمىنى ئا-خىرلاشتۇرۇشقا ئالدىراپ دۇئاغا قول كۆتۈردى:

— ئامىن...

مەزەمزات جامائەتنىڭ جىم بولۇشىنى كۈتتى. ئەمما جامائەت جىم بولۇشنىڭ ئەكسىچە، پىچىرلاشلار ئۈنلۈك سۆزگە ئايلانماقتا، جامائەت قايسىبىر ئايەتنى تەكشى ئاۋازدا ئوقۇماقتا ئىدى. ئۇ جامائەتنى جىم بولۇشقا ئۈندەپ يەنە:

— ئامىن! — دېدى.

مەزەمزاتقا ئىسراپىلدىن باشقا ھېچكىم ئۈن قوشمىدى، پەقەت يېنىدىلا بىرىنىڭ دانە - دانە ئۈنلۈك ئاۋازى ئاڭلاندى. مەزەمزات بۇرۇلۇپ قارىۋىدى، سول تەرەپتە — يېقىنلا جايدا تىلاۋەت قىلىپ ئولتۇرغان شەمشىدىن خەلىپىگە كۆزى چۈش-تى. پۈتۈن جامائەت دېگۈدەك شۇنىڭغا ئەگىشىپ تىلاۋەت قىلىۋاتاتتى. مەزەمزاتنىڭ غەزىپى ئۆرلىدى، ئەمما ئىسرا-پىلنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان سادىرغا كۆزى چۈشكەندە غەزىپى قورقۇنچقا ئايلاندى. سادىر ئۇنىڭغا بىر كۆزنى قىسىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. مەزەمزات بۇ ئىشارەتنى «گەپ قىلما، جىم ئولتۇر!» دېگەن مەنىدە چۈشىنىپ، قورقۇنچ-تىن ئۈنى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. سادىرنىڭ ئادەملىرى ئۇنى قورشىۋالغانىدى. ئۇ سادىرنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمىسا ئۇلاردىن ياخشىلىق كۆرمەيدىغانلىقىنىمۇ چۈشىنىپ يەتتى -

دە، دۇئاغا قايتا قول كۆتۈرەلمىدى. ئىسراپىلمۇ ئۇنىڭغا ئاللىپ قارىيالمىدى. چۈنكى ئۇمۇ سادىرنى كۆرگەنىدى. بەلكىم سادىرنىڭ خەنجىرى ئۇنىڭ بېقىنىغا قادىلىپ تۇرغان-دۇ.

نېمە قىلىشنى بىلەلمىگەن مەزەزات كالتە ساقىلىنى چىمداپ ئولتۇراتتى. ئۇ بېشىنىمۇ كۆتۈرەلمىدى. شۇڭا پېتىۋاتقان قۇياشنى ۋە شەپەققە بۆلەنگەن ئۇپۇقنى كۆرەلمىدى. ئەتراپتىكىلەرنىڭ قايسى ئايەتنى تىلاۋەت قىلىۋاتقانلىقىنىمۇ پەرق ئېتەلمىدى.

ئۇنىڭغا بۇ تەكشى ئاۋازلار ئارىسىدا چېرىك ئاتلىرىنىڭ كىشىنىشى، تۇياقلىرىنىڭ يەرگە ئۇرۇلۇشى، چېرىك باشلىقلىرىنىڭ ۋارقىراشلىرى تۇرۇپ - تۇرۇپ ئاڭلىنىپ قالاتتى.

ئاخىرى قاراڭغۇ چۈشتى. كىمدۇر بىرى — شەمشىدىن خەلىپە بولسا كېرەك — دۇئاغا قول كۆتۈردى، ئۇنىڭغا مەزەزات ئەگەشتى. كۈتۈلمىگەن قىسمەت ئۇنى شۇنداق قىلىپ قويغانىدى. ئۇ ئىككى ئوتتۇرىدا قېلىپ نېمە قىلىشنى بىلەلمىگەن، دۇئانى ئۆزى باشلاپ بېرىشى لازىممۇ ياكى ئۇ باشقىلارغا ئەگىشىشى لازىممۇ، بۇلارنىمۇ ئويلىغۇچىلىكى قالمىغانىدى. چۈنكى، «قاسساپ مال قايغۇسىدا، ئۆچكە جان قايغۇسىدا» دېگەندەك، ئۇمۇ جان قايغۇسىدا قالغانىدى.

دۇئادىن كېيىن جامائەت گۈررىدە قىلىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى - دە، سورۇن قالايمىقانلاشتى. سادىرنىڭ ئادەملىرى چېرىكلەرگە ئېتىلىشتى. ئۇلار قىلىچلىرىنى ئۇزۇن تونلىرىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇپ كەلگەنىدى، ئەتراپقىمۇ بىر قىسىم كىشىلەرنى يوشۇرۇپ قويۇشقانىدى. ئۇلار چېرىكلەر-

نى ئىككى تەرەپتىن قورشاشتى. جەڭ شىددەتلىك تۈس ئالدى. قىلىچ - قىلىچقا تەگكەندە چاقماق چېقىلغاندەك ئوت ئۇچقۇنلىرى چىقاتتى. ئاتلار ئۈرگۈپ ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە ئۇراتتى. چېرىكلەرنىڭ باشلىرى يەرگە دومىلاپ چۈشەتتى، «چاپ، يانما!» دېگەن ئومۇمىي سادا گۈركىرىگە بوراندەك ئاڭلىناتتى. بىر خىل كىيىنىشتىن رەقىبلىرىگە بەلگىلىك بولۇپ تۇرغان، ئەمما ئۆز رەقىبلىرىنى - قاچاقچىلارنى قاراڭغۇدا ئېنىق كۆرەلمەيۋاتقان چېرىكلەر ئونلاپ جەسەت قالدۇرۇپ پەرياد كۆتۈرۈپ، ياتقان يارىدارلارنى تاشلاپ بايانداي قەلئەسى تەرەپكە قاراپ قېچىشتى.

سادىر پالۋان باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ قۇدرىتى

«1858 - يىلى (شىيەنفېڭنىڭ 8 - يىلى) چار رۇسىيە سودىگەرلىرى چار رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، ئىلى كونسۇلخانىسىغا ئىككى يۈز كىشىلىك قوغداش ئەترىتى، ئىككى زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇردى. چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىپ سادىر پالۋان يېتەكچىلىكىدىكى دېھقانلار قوشۇنىغا قارشى ئاتلاندى...»^①

«1864 - يىلى كەچ كۈزدە سادىر ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق چوڭ قوشۇن بىلەن غۇلجا شەھىرىگە ئىككىنچى مەرتىبە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. شەھەر خەلقى بۇ ھۇجۇمغا ئىچكى جەھەتتىن مەدەت بەردى. ئون كۈنلۈك ئۇرۇشتىن كېيىن غۇلجا شەھىرى تولۇق ئازاد قىلىندى.»^②

«1865 - يىلى چىلىپەڭزە ھاكىمى سادىر پالۋان يېتەكچىلىكىدىكى قوشۇننىڭ قۇدرىتىدىن قورقۇپ تۇرغاننىڭ ئۈستىگە، ئۆچكە مۈڭگۈزىگە شام قاداپ قويۇپ بەرگەن سادىر

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 2 - كىتاب 15 - بەت.
② يۈسۈپبەگ مۇخلىس: «سادىر پالۋان قىسسىسى» 83 - بەت.

ھىلىسى ئالدىدا ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولدى. يىللار كەينىدە -
 دىن يىللار ئۆتۈپ، سادىر پالۋانمۇ ياشتا چوڭىيىپ قالدى.
 لېكىن ئۇنىڭ زالىملارغا بولغان قارشىلىقى بارغانسېرى كۈ-
 چىيىپ باردى. ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى خەلقنى
 باش ئەگدۈرەلمىگەن ئىلى جياڭجۈنى ئىلى ۋادىسىدىكى خەلق-
 نىڭ ئۈستىدىكى سېلىقنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. ئىلگى-
 رى ئىلىدىكى دېھقانلار يەر سېلىقى ئۈچۈن يىگىرمە مىڭ
 دەن ئاشلىق تاپشۇرۇشى لازىم ئىدى. ئىلى جياڭجۈن مەھكى-
 مىسى بۇ يەر سېلىقىنى 1859 - يىلىغا كەلگەندە ئون ئالتە
 مىڭ دەن كۆپەيتىپ ئوتتۇز ئالتە مىڭ دەنگە يەتكۈزدى.
 شۇنىڭ بىلەن ھەربىر دېھقان ئائىلىسى يەر سېلىقى ئۈچۈن
 ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئوتتۇز ئىككى خەلق ئاشلىق تاپشۇ-
 رۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ دېھقانلار تاپشۇرۇش مۇمكىن بول-
 مىغان سېلىق ئىدى. بۇ ھال خەلق ئارىسىدا تېخىمۇ قاتتىق
 نارازىلىق پەيدا قىلدى. ئۇلار سېلىق ۋە زۇلۇمنىڭ ئېغىرلى-
 قىدىن ئۆي - ماكانلىرىنى تاشلاپ قېچىشقا باشلىدى.
 سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ بۇرادەرلىرىنى پاناھ تارتىپ
 قازانچى جىلغىسىغا قاچۇچىلارمۇ كۈندىن - كۈنگە كۆپەي-
 دى. سادىر پالۋان قوشۇنى 1864 - يىلى تۆت مىڭ كىشىدە-
 ندىن ئېشىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ ئومۇمىي خەلق قوزغى-
 لىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت پىشپى يېتىلدى.
 ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ يۇقىرىقىدەك زۇلۇمى
 ۋە ئالۋان - سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇشى ساندىخوزا ئەتراپىدە-
 ندىكى تۇڭگان (خۇيزۇ) لاردىمۇ چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلغا-
 نىدى. ئۇلاردىن ئۈچ يۈزدىن كۆپرەك كىشى سادىرغا قوشۇل-
 ماقچى بولۇپ تەييارلانغاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جياڭ-

جۈن چېرىك ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇرۇۋەتتى، ئۇلارنىڭ يې-
تەكچىسى پىستە قاتارلىقلارنى بوينىكېسىك دېگەن جايدا قەت-
لى قىلىپ، كالىسىنى ئالدى. قىرغىنچىلىق تېخىمۇ كۆپ
تۇڭگانلارنىڭ سادىرغا قوشۇلۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

شۇ يىلى كۈزدە سادىرنىڭ ئەتراپىغا بەشمىڭدىن كۆپرەك
كىشى توپلاندى. بۇ غەزەپلەنگەن كىشىلەر ئۇچقۇن چۈشۈپ
كەتسىلا لاپىدە ئوت ئالىدىغان قۇرۇق ئوتۇنغا ئوخشايتتى.
ئۇلار ئۆزلىرىگە زۇلۇم سالغان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنى ئاغ-
دۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ئازادلىق - ئەركىنلىككە ئىنتىد-
زار بولاتتى. سادىر ئۇلارنى باشلاپ تاغدىن چۈشتى. شۇنىڭ
بىلەن ئۇلۇغ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى.

شۇ كۈنى غەللە - پاراق تاپشۇرغىلى كىرگەن دېھقانلار
ناھايىتى جىق ئىدى. ھارۋىلار قاتار تىزىلىپ مېڭىشاتتى.
ئۇزۇن يولنىڭ چاڭ توپلىرىدىن چىرايىنى تونۇغۇسىز بو-
لۇپ كەتكەن دېھقانلار شەھەرنى كېسىپ ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ
جەنۇبىي تەرىپىگە — ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئاشلىق ئامبى-
رى تەرەپكە قاراپ ئاقاتتى.

غۇلجا شەھىرىگە ھېچقاچان بۇنچە كۆپ كىشى كىرمىگە-
نىدى. بۇنچە كۆپ كىشىنىڭ غەللە - پاراق تاپشۇرغىلى
كىرگىنىنى شەھەر خەلقى ئۆمرىدە كۆرمىگەنىدى. شۇڭا
شەھەر خەلقى كارامەت ئىش بولۇشنى كۈتەتتى. خەلق قوز-
غىلىڭى توغرىسىدا پىچىرلاپ سۆزلىشەتتى...

سادىر پالۋان ئادەملىرىنى شەھەرگە غەللە - پاراق تاپ-
شۇرغۇچىلار قىياپىتىدە ياساندۇرۇپ ئەكىرگەندى. ئۇلار
قوزغىلاڭنى ئاشلىق ئامبىرىنى قولغا ئېلىش بىلەن باشلى-
دى. ئاۋۋال ئۇ يەرنى ساقلاپ تۇرغان چېرىكلەرنى يوقاتتى،

كېيىن كەينىگە يېنىپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. پۈتۈن شەھەر جانلاندى، خۇشاللىققا چۆمدى، شەھەر خەلقىمۇ قوز-غىلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلدى:

— قېرىنداشلار، ھۆرلۈك ئۈچۈن قوزغىلايلى!

— ياشاپ كەت، سادىر پالۋان!

— خەلقنىڭ بەختىگە خۇدا ئۆمرۈڭلارنى ئۇزۇن قىل-

سۇن، پالۋانلار!

خۇشاللىقىدىن قىنى - قىنىغا پاتىمىغان توپ - توپ كىشىلەر مەھەللە - مەھەللىلەردىن چۇقان - سۈرەن سېلىد-شىپ، چوماق - توقماق كۆتۈرۈشۈپ چىقىپ كېلىشەتتى. يېلىڭ - يالىڭاچ بالىلار ئۇلارغا ئەگىشىپ يۈرۈشەتتى. خەلق خۇددى ساي - سايدىن ئېتىلىپ چىققان قىيانلار قوشۇلۇپ دەھشەتلىك كەلكۈن ھاسىل قىلغاندەك، كوچا - كوچىلار-دىن چىقىپ كەلگەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇلۇپ، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغانىدى. شەھەر يامۇلىنى ساقلاپ ياتقان چېرىكلەر قوزغىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن كوچىغا چىققان بولسىمۇ، ئۇلۇغ كەلكۈندە يوق بو-لۇپ كەتكەن خەستەك ياكى كۈچلۈك بوران ئۇچۇرغان غازاڭ-دەك، قوزغىلاڭچىلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي تىرىپىرەن بو-لۇپ كەتتى. يامۇلىنى باشقۇرۇۋاتقان داربىنمۇ ئېسىلىپ ئۆلۈ-ۋالدى. شەھەر ئازاد قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى قوزغىلاڭچى-لار قوشۇنى شەھەر كوچىلىرىنى ئارىلاپ، ئۆز كۈچىنى نامايان قىلدى. شۇ كۈنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقلىرى، يۇرت كاتتىلىرى يىغىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقلىرىنى كۆرسىتىشتى.

ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بىر مەزگىل ئەسكىرىي كۈچىنى

رەتكە سالغاندىن كېيىن شەھەر ئەتراپىدىكى بىرنەچچە قەلئە - گە ھۇجۇم قىلىپ بىر - بىرلەپ ئېلىشنى پىلانلاپ چىقتى. چۈنكى ئۇ قەلئەلەردە دۈشمەن چېرىكلىرى توپلانغانىدى. ئۇلارنى يوقاتماي تۇرۇپ قوزغىلاڭنىڭ مېۋىسى بولغان ۋا - قىتلىق ھۆكۈمەتنى ساقلاپ تۇرغىلى بولمايتتى.

چىلىپەڭزە قەلئەسى بىرىنچى بولۇپ ئىشغال قىلىنىشى كېرەك ئىدى. بۇ ئىش سادىرغا يۈكلەندى.

سادىر ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ چىلىپەڭزە قەلئەسىنى مۇ - ھاسىرىگە ئالدى. ئەمما مۇستەھكەم قەلئە ئىچىدىكى قوشۇن ئۇلارنى بىر كۈنلۈك جەڭدە يېقىن يولاتمىدى. مىلتىق ۋە زەمبىرەكلەر شۇنچىلىك كۆپ ئېتىلىدىكى، قوزغىلاڭچىلار بىلەن قەلئەنىڭ ئارىلىقىنى ئىس - تۈتەك قاپلاپ كەتتى. دىماغقا ئوق - دورا ھىدى پۇراپلا تۇراتتى. ئىككى تەرەپنىڭ كۈچى تەڭ كېلىپ قالغاندەك ئىدى. ئوچۇق - تۈزدە سوقۇ - شۇشتىن ھېچ پايدا يوقلۇقىنى سەزگەن سادىر «ئۇرۇشنىڭ توققۇزى رەڭ، بىرى جەڭ» دېگەن تەمسىل بويىچە باشقىدىن يول تۇتۇش كېرەكلىكىنى ئويلىدى ۋە چىلىپەڭزە قەلئەسىگە سۈ كىرىدىغان ئېرىقنى ئەتتۈرۈۋەتتى. كۆپ ئۆتمەي، قەلئە ئىچىدىن داد - پەرياد ۋە يىغا - زار ئاڭلاندى.

سادىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە گۇگۇم مەزگىلىدە بىر توپ تېكىلەر ھەيدەپ كېلىندى. تېكىلەرنىڭ مۇڭگۈزىگە ياغا چىلانغان نۆكچە باغلاندى - دە، قاراڭغۇ چۈشكەندە بىر - بىرلەپ ئوت يېقىلدى. مۇڭگۈزىدە مەشئەل يېنىپ تۇرغان تېكىلەر قەلئەگە قاراپ يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلىدى. قوز - غىلاڭچىلارمۇ مەشئەل كۆتۈرۈۋالغانىدى. مەشئەللەر كېچە قاراڭغۇلۇقىدا شۇنچە سۈرلۈك كۆرۈنىدىكى، قەلئەدىكى دۈش -

مەنلەر پۈتۈن زېمىننى قوزغىلاڭچىلار بېسىپ كەتكەندەك
ھېس قىلىپ قورقۇنچقا چۈشۈشتى.

مەشئەللەر قەلئەگە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ بىر
ئادەمنى مىڭ قىلىپ كۆرسىتىپ، چېرىكلەرنىڭ كۆزلىرىنى
ئاللاچەكمەن قىلىۋەتتى. «ئالغا» ساداسى ۋە چۇقان - سۈرەز-
لەر كۆكتە گۈرۈلدەپ ھەيۋەتلىك نەرىگە ئوخشاش ئاڭلىنات-
تى. ھايات قېلىشتىن ئۈمىدى ئۈزۈلگەن دارىنلارمۇ چېرىك-
لىرىگە ئوخشاش ئۆلۈم ۋەھىمىسىگە چۈشۈشتى. ئۇلار بىر-
ئازدىن كېيىن قەلئە دەرۋازىسىنى ئېچىپ، كېچىدە كۆرۈن-
مەسلىكىگىمۇ قارىماي ئاق بايراقلىرىنى چىقىرىشتى. قەلئە
ئىچىگە بىرىنچى بولۇپ مەشئەللىك تېكىلەر، كەينىدىن قوز-
غىلاڭچىلار بۇستۇرۇپ كىردى.

ئۇلارنىڭ گۈرۈلدىگەن ھەيۋەتلىك ئاۋازى دۈشمەننىڭ
يۈرەكلىرىنى جۇغۇلداتتى. بۇ سادا ئىلى جياڭجۈن مەھكى-
مىسىنىڭ مەركىزى قەلئەسى بولغان باياندايغا بوراندەك ئۇ-
رۇلۇپ ئۇ يەردىكى چېرىك، دارىنلارنى دىر - دىر تىترىت-
ۋەتتى.

مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش، چېرىك
ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىتىدە
غۇلجىدا ئىلى سۇلتانلىقى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ،
ئۇنىڭغا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، مەزەمىزات، پوچى مەھ-
مۇد، موللاشەۋكەتتاخۇن، ئەلاخانلار سۇلتان بولدى.

ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 1863 -
يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1864 - يىلىنىڭ يېرىمىغىچە بولغان
ۋاقىتتا بايانداي قەلئەسىگە ئۈچ قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسى-
مۇ، بايانداينى ئازاد قىلالىمىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، سادىر

پالۋاننىڭ ئىناۋىتىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ كېتىۋاتقاندا -
 لىقىغا كۈچلۈك ھەسەت قىلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت باشلىقى -
 لىرى ئۇنىڭغا خىلمۇخىل بوھتان چاپلاپ ئۇنى زىندانغا تاش -
 لىغانلىقىدا ئىدى. سادىر پالۋانغا كەلگەن دەرد - ئەلەملەر
 يالغۇز بۇلا ئەمەس ئىدى. قوزغىلاڭچىلار غۇلجا شەھىرىنى
 ئېلىش ھارپىسىدا، يەنى 1856 - يىلى روزى ئېيىدا ئۇ
 چېچەك كېسىلى تەگكەن ئالتە پەرزەنتىدىن بىراقلا ئايرىلا -
 غان، ئارقىدىنلا ئايالى ھېۋىزخان بالىلىرىنىڭ دەردىدە كې -
 سەل تارتىپ ئۆلۈپ كەتكەن، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىق -
 رى تەرىپىدىن زىندانغا تاشلىنىشى ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئېغىر
 كەلگەنىدى. لېكىن بايانداي ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتى - بۇ
 ئۇرۇشقا سادىر پالۋاننىڭ سادىر پالۋاننىڭ باشچىلىق قىلىم -
 غانلىقىدا، دېگەن پاكىتىنى كېيىن ھەممەيلەن تونۇپ يەتتى.
 شۇنىڭ بىلەن سادىر پالۋان زىنداندىن چىقىرىلدى.
 1866 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بەش مىڭدىن
 ئارتۇق قوزغىلاڭچى باياندايغا ھۇجۇم باشلىدى. ھۇجۇم پىلا -
 نىنى سادىر پالۋان ئۆزى تۈزدى ۋە بايانداينى ئىشغال قىلدى.
 بۇ ھەقتە سادىر پالۋان مۇنداق قوشاق توقۇغانىدى:

غالجات، چېلەك، توقماق،
 قەدىم جايمىز بېسىپ ئۆتكەن.
 نەرە تارتىپ ياۋنى يوقاتتۇق،
 يامان نىيەت ئوي پۈككەن.

كۆرگەن بىر تۈپ تېرەكنى،
 كېرەك قىلدۇق بىر باشقا.

ئاق ئورۇسنىڭ ئىتلىرى مىنىۋالدى كۆكتاشقا.

«1864 - يىلىدىكى ئازادلىق قوزغىلىڭىدا مەنسەپپە - رەسلىك، خائىنلىق چوڭلار - مەنسەپدارلار تەرىپىدىن بول - دى. كۆپچىلىك خەلق بولسا ئازادلىق ئۇرۇشىنى تا ئاخىر - غىچە ئېلىپ باردى، خائىنلارنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى بەر - دى، مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئازادلىق قوزغىلاڭ ئىلىدا يېڭىپ چىقتى. . . .

ئىلىدا بولغان ئازادلىق قوزغىلىڭىنىڭ يېڭىپ چىقىشى - دىكى يەنە بىر سەۋەب، بۇ قوزغىلاڭدا ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشىدۇر. بۇ قوزغىلاڭغا ئۇيغۇرلار، تۇڭگانلار ۋە باشقا خەلقلەر قاتناشتى. بۇلار ئوتتۇرىسىدا بىرلىك بولمىغاندا قوزغىلاڭنىڭ يېڭىپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى».^①

1867 - يىلى سۇلتانلىق ئەلاخانغا تاپشۇرۇلغاندىن كې - يىن سادىر، پالۋان ئۆز يېزىسى موللىتوختىيۈزىگە قايتىپ ئەڭ ئاخىرقى تۆت يىللىق ھاياتىنى ئۆز يېزىسىدا ئۆتكۈزدى. 1871 - يىلى چېچەك ۋاقتىدا ئۆز ئائىلىسىدە يۇرتقا نەزىر بەردى ۋە ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي كېسەل بىلەن ۋاپات بول - دى.

«1871 - يىلى (تۇڭجىزنىڭ 10 - يىلى) چارۋىسىيە ئىلىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ۋاكالىتەن ئىشغال قىلىپ بېرىش، ۋاكالىتەن قوغداش نامى بىلەن

① مولا بلال بىن يۈسۈپ: «غازات دەر مۆلۈك چىن» ناملىق كىتابتىن.

ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالدى. ئىلى خەلقى تاجاۋۇز-
چىلارغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، شۇ
يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن باشلاپ ئەللىك كۈن داۋام
قىلغان قانلىق كۈرەش ئەلاخاننىڭ تەسلىم بولۇشى بىلەن
ئاياغلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىدىكى توققۇز شەھەر ئارقا -
ئارقىدىن قولىدىن كەتتى...»^①

«چاررۇسىيە ئىلىغا بىر كاپىتاننى ئەڭ يۇقىرى ئەمەل-
دار قىلىپ ئەۋەتتى. غۇلجا، بولبورغۇسۇن، قاينۇق ۋە
سۈيدۇڭلەرگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۆت نەپەر رۇسىيە
ئەمەلدارىنى يەرلىك خەلقلەرنى باشقۇرۇشقا قويدى. يىگىرمە
نەچچە چاقىرىم يەرگە ئۆي - ئىمارەت، باغ ياساپ، مۇستەم-
لىككە ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزىدىغان بازار ۋە ھەربىيلەر گا-
زارمىسى قۇردى».^②

بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى سادىر ۋاپاتىدىن كېيىن بولۇپ
ئۆتكەنىدى.

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2- كىتاب، 150- بەت.
② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2- كىتاب، 162- بەت.

ئاخىرقى سۆز

ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ سەركەردىسى، خەلق قوشاقچىسى سادىر پالۋان زۇلۇم ئەۋج ئالغان، ئادالەتسىزلىك ھۆكۈم سۈرگەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىدى.

ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۈرگۈزگەن ھەر خىل فېئوداللىق تۈزۈم - قائىدىلەرگە ئەمەلىي ھەرىكىتى ۋە ناخشا - قوشاقلىرى بىلەن مەردلەرچە قارشى تۇردى. ئۇ يەككە ھەرد - كەتتىن قوزغىلاڭچى دېھقانلار ئەترىتىنى تەشكىللەشكە ئۆتۈپ، تەشكىللىك ھالدا فېئودالىزمنىڭ چىرىك قائىدە - تۈزۈملىرىگە، تەڭسىز - ئەركىنلىككە قارشى ئاتلاندى.

ئۇ كىچىكىدىنلا قورقماس، چىداملىق ۋە غەيرەتلىك بولۇپ ئۆسكەن، ئون بەش يېشىدىن باشلاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئون ئۈچ قېتىم زىندانغا تاشلانغان، ئەمما ئۇ بۇنىڭ بىلەن ئەزگۈچى زالىملاردىن قىلچە قورقۇپ قالمايدىغان. ئەكسىچە يالقۇنلۇق ناخشا - قوشاقلىرى، زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكار روھى ۋە مەردانە ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەز - گۈچلەرنىڭ قاتتىق دەككىسىنى بەرگەن.

ئۇ باشتىن - ئاخىر ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ پاراۋان، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشىشىنى ئۈمىد قىلغانىدى، شۇڭا ئۇ 1864 - يىلى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى دەسلەپكى غەلىبە -

گە ئېرىشىپ سۇلتانلىق تىكلەنگەندە، ھېچقانداق ئەمەل تۇت-
ماي ئۆز يېزىسىغا قايتقان. ئىلىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى
قىرىق يىلدىن ئارتۇقراق ئېلىپ بېرىلغان دېھقانلار قوزغىلىد-
ىڭىنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى، يەتتە يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئىلى
سۇلتانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىنى سادىر پالۋاننىڭ تۆھ-
پىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

سادىر پالۋان خەلق قەھرىمانى بولۇپلا قالماي، ئۆز
نۆۋىتىدە يەنە ھەقىقىي خەلق سەنئەتكارى ئىدى. شۇڭا خەلق
ئۇنىڭ ناخشا - قوشاقلارنى ھازىرغىچە چوڭقۇر مۇھەببەت
بىلەن ئېيتماقتا ۋە ئاڭلىماقتا.

سادىر پالۋان ئاددىيلا مەيدانغا كېلىپ قالغان قوشاقچى
ۋە پالۋان ئەمەس، ئۇ زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى ھەق-
قىي تۈردە ئاتلىنىپ «پالۋان» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە
بولغان ئۇلۇغۋار تارىخىي شەخس.

شۇڭلاشقا خەلق ئۇنى سۆيىدۇ ۋە ئۇنتۇمايدۇ. ئۇنىڭ
قەبرىسى ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ يادنامىسى سۈپىتىدە
غۇلجا ناھىيىسىنىڭ موللىتوختىيۈزى كەنتىدە ھازىرغىچە
ساقلىنىپ تۇرماقتا.

图书在版编目(CIP)数据

男子汉的化身:萨迪尔勇士/图尔逊·亚森著.

- 乌鲁木齐:新疆青少年出版社,2001.6

(名人系列故事丛书)

ISBN 7-5371-3858-3

I.男… II.图… III.萨迪尔-生平事迹

- 维吾尔语(中国少数民族语言) IV.K825.6

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 25632 号

策 划 者: 艾尔肯·伊布拉音

责任编辑: 艾尔肯·伊布拉音

责任校对: 阿布列孜·阿巴斯

迪力亚尔·吐尔逊

封面设计: 艾克拜尔·萨力

名人系列故事丛书

男子汉的化身 - 萨迪尔勇士(维吾尔文)

图尔逊·亚森著

新疆青少年出版社出版

(乌鲁木齐市胜利路 100 号 邮编:830001)

新疆新华书店发行 自治区党委办公厅印刷厂印刷

787×1092 毫米 32 开 3.625 印张

2001 年 6 月第 1 版 2001 年 6 月第 1 次印刷

印数:1-5000

ISBN-5371-3858-3/I·1398 定价:4.80 元

如有印刷装订问题请直接同出版社调换

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

ISBN 7-5371-3858-3

9 787537 138581 >

ISBN7-5371-3858-3/1-1398
(民文) 套价:24.00元 单价:4.80元